

**ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ ТА ПРАВА «КРОК»
Навчально-науковий інститут психології**

Кафедра психології

Смірнов Микола Миколайович

УДК 159.9

Кваліфікаційна робота

Психологічні особливості поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі

053 »Психологія«

«Організаційна психологія»

Подається на здобуття освітнього ступеня бакалавр

Кваліфікаційна робота містить результати власних доробок. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ М.М.Смірнов

Науковий керівник (консультант) Петрунько Ольга Володимирівна,
доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник,
професор кафедри психології

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПОВЕДІНКИ АКЦЕНТУЙОВАНИХ ПІДЛІТКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ.....	7
1.1. Сутність наукових уявлень про акцентуації характеру особистості, описаних у фаховій літературі.....	7
1.2. Соціальні та психологічні фактори детермінації акцентуацій характеру у підлітковому віці	25
1.3. Освітнє середовище як чинник розвитку акцентуацій характеру та акцентуваної поведінки підлітків.....	32
Висновки до розділу 1	37
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АКЦЕНТУЙОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ	40
2.1. Методологічні та методичні засади дослідження поведінки акцентуованих підлітків в освітньому середовищі: методи, методики та процедури дослідження	40
2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих емпіричних даних.....	46
Висновки до розділу 2	54
РОЗДІЛ 3. МОЖЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ АКЦЕНТУЙОВАНИХ ПІДЛІТКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ	57
3.1. Обґрунтування програми щодо усунення негативних проявів поведінки акцентуованих підлітків в освітньому середовищі	57
3.2. Рекомендації психологам та педагогам щодо вибору психолого-педагогічних підходів психологічної роботи та психокорекції поведінки акцентуованих підлітків.....	63
Висновки до розділу 3	70
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	76
ДОДАТКИ	83

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підлітковий вік є критичним етапом психосоціального розвитку, коли особистість формується під впливом соціального середовища, зокрема освітнього. У цей період можуть виявлятися акцентуації характеру – індивідуальні особливості, що визначають поведінкові реакції підлітків. Акцентуйовані підлітки мають підвищену вразливість до зовнішніх впливів, що може ускладнювати їхню соціалізацію, навчальну діяльність та міжособистісні стосунки.

Значна частина конфліктів в освітньому середовищі, проблеми дисципліни та емоційного благополуччя підлітків пов'язані з особливостями їхньої поведінки, що обумовлена певними типами акцентуацій. Відсутність у педагогів і психологів достатніх знань щодо цих особливостей може призводити до неефективних методів виховання та навчання, що, своєю чергою, посилює труднощі адаптації підлітків.

Сучасне соціальне життя пред'являє нервовій системі підлітка більш високі вимоги, ніж півстоліття назад, і як наслідок поширення частих нервових зривів та девіантної поведінки серед підлітків. У процесі становлення особистості у характері молодих людей можуть проявлятися акцентуації. Зміни у характері, що порушують цілісність особистості, знижуючи адаптивність і продуктивність життєдіяльності, негативні і розглядаються як акцентуації рис характеру. Акцентуації характеру розвиваються під впливом різних факторів, серед яких важливу роль відіграють властивості нервової системи, особливості сімейного виховання, соціального оточення, професійного самовизначення, фізичного здоров'я.

Саме підлітковий вік, як перехідний етап між дитинством та дорослістю, позначений бурхливими процесами становлення особистості. Вони можуть супроводжуватись появою деструктивних тенденцій, особливо у випадку наявності внутрішніх факторів дисгармонійного психічного розвитку, до яких відносять акцентуйовані риси характеру (надмірно виражені). Акцентуації є

своєрідними «слабкими місцями» особистості підлітка, зумовлюють його вразливість до ряду ситуацій, які висувають завищені вимоги до цих «місць найменшого опору», викликаючи сильний психологічний дискомфорт. Якщо ж подібні ситуації довго триватимуть і часто повторюватимуться, то це загрожуватиме дезадаптацією і навіть формуванням стійких аномалій характеру (психопатій).

Особливості характеру, виходячи за межі, так званої «норми», але не досягаючи ступеня психопатії, давно привертали увагу психіатрів. В. Бехтерев писав про «перехідні стани між психопатією й нормальним станом», П. Ганушкін – про «Латентні психопатії», Г. Ушаков – про «крайні варіанти нормального характеру», А. Лічко – про «акцентуації характеру». Психіатр П. Ганнушкін припускає, що акцентуація – це баланс на межі хвороби та здоров'я, а її загострені прояви можуть вказувати на хворобу. Подібні випадки він позначав як «латентну психопатію», М. Фрамер і О. Кербиков – як «предпсихопатію». Психолог Л. Кольберг вважав, що акцентуації характеру у підліткому віці виявляються в емоційній сфері, а саме в інтенсивності почуттів та емоцій. Також дослідник зазначав, що певні риси характеру впливають на ефективність виконання різних видів діяльності. Таким чином вчений робить висновок, що акцентуації характеру, можуть бути корисними або шкідливими у процесі самореалізації особистості. У роботах К. Леонгарда використовується як поєднання «акцентована особистість», так і «акцентуйовані риси характеру». К. Леонгард замінив термін «психопат» на термін «акцентована особистість». Акцентуація характеру, за К. Леонгардом, це щось проміжне між психопатією і нормою. На його думку, акцентуйовані особистості – це не хворі люди, це здорові індивіди зі своїми індивідуальними особливостями.

Дослідженням психологічних труднощів, пов'язаних з проявами акцентуацій характеру у підлітковому віці, займались А. Лічко, С. Подмазін, О. Сибіль, О. Гречишкіна, Н. Каменська, С. Морозюк, І. Бушай, О. Запужляк.

Проблема акцентуації характеру у підлітків є актуальною науково-практичною проблемою соціальної та вікової психології. Недостатність її дослідження й зумовило вибір теми нашого дослідження.

Мета дослідження: дослідити та визначити психологічні особливості поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі.

Завдання дослідження:

1. Теоретично дослідити наукові підходи щодо вивчення акцентуацій характеру.

2. Емпірично дослідити типи акцентуацій характеру та акцентуєваної поведінки у підлітковому віці.

3. Розробити програму щодо усунення негативних проявів поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі.

4. Визначити психолого-педагогічні підходи щодо психологічної роботи та психокорекції поведінки акцентуєваних підлітків.

Об'єкт дослідження: поведінка акцентуєваної особистості.

Предмет дослідження: психологічні особливості поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі.

Методи дослідження: для досягнення мети, розв'язання поставлених завдань був використаний комплекс теоретичних та емпіричних методів, до якого увійшли: у теоретичній частині – аналіз і узагальнення даних наукових джерел; у констатуючому експерименті – методика визначення рівня агресивності (А. Басса-Дарки), методика виявлення акцентуації характеру за Л. Леонгардом, тест особистісних акцентуацій (В. Дворщенко) (ЛА), методика діагностики схильності до поведінки, що відхиляється від норми (А. Орел). Також використовувались кількісні та якісні методи обробки результатів.

Наукова новизна полягає у комплексному вивченні психологічних особливостей поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі з урахуванням сучасних підходів до їхньої соціалізації, навчання та психологічної підтримки. В результаті дослідження:

– вперше здійснено системний аналіз теоретичних підходів до вивчення акцентуацій характеру в контексті освітнього середовища, уточнено роль навчального простору як чинника розвитку акцентуацій підлітків;

– удосконалено методологічний підхід до дослідження поведінки акцентуєваних підлітків шляхом поєднання якісних і кількісних методів аналізу, що дозволяє комплексно оцінити особливості їхньої поведінки;

– поглиблено уявлення про сутність акцентуацій рис характеру особистості, чинники детермінації акцентуацій характеру у підлітковому віці, особливості поведінкових проявів підлітків з різними типами акцентуацій характеру в освітньому середовищі, освітнє середовище як чинник розвитку акцентуації характеру.

Практична значущість роботи визначається можливістю використання отриманих даних під час проведення психодіагностичної та корекційної роботи психологів, а також педагогами для розробки науково-методичних матеріалів роботи з підлітками; розроблено та обґрунтовано програму щодо усунення негативних проявів поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі; запропоновано практичні рекомендації для педагогів та психологів щодо диференційованого підходу до психокорекційної роботи.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Старокостянтинівської ЗОШ I-III ступенів №7 Хмельницької області. У дослідженні брали участь діти 8 класу віком 14-15 років (24 учні).

Особистий внесок автора: систематизація знань про психологічні особливості акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (66 найменувань) та 4-х додатків. Текст містить 2 таблиці та 3 рисунки. Основний зміст роботи викладено на 75 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АКЦЕНТУЙОВАНИХ ПІДЛІТКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Сутність наукових уявлень про акцентуації характеру особистості, описаних у фаховій літературі

Слово «характер» в перекладі з грецької означає «друк», «відбиток», «чеканка». У характері зберігаються першочергові, найбільш істотні межі даної особистості, які виявляються в її поведінці [6]. Що стосується рис характеру, то вони є стійкими індивідуальними особливостями, проте не є незмінними [24]. Характер тісно пов'язаний з системою відношень особистості до світу та до навколишнього середовища [15]. У психології характеру, поряд з поняттям «риси характеру», «особливості характеру», існує і поняття «акцентуація характеру» [6; 15; 24].

Акцентуацію прийнято визначати як невідповідність розвитку характеру, гіпертрофовану вираженість окремих його рис, що обумовлює підвищену уразливість особистості відносно певного роду дій і утрудняє її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях.

Виділено дві міри вираженості акцентуації характеру: явна і прихована.

Явна акцентуація – це крайні варіанти норми. Вона відрізняється наявністю досить постійних меж певного типу характеру. У підлітковому віці особливості характеру часто загострюються, а при дії психогенних чинників, можуть наставати тимчасові порушення адаптації, відхилення в поведінці. При дорослішанні особливості характеру залишаються досить вираженими, але компенсуються і зазвичай не заважають адаптації [11].

Прихована акцентуація віднесена до звичайних варіантів норми. У звичних умовах, межі певного типу характеру виражені слабо або не виявляються зовсім. Проте межі цього типу можуть яскраво, деколи несподівано, виявитися під впливом тих ситуацій і психічних травм, які

пред'являють підвищені вимоги до «місця найменшого опору». Психогенні фактори іншого роду, навіть важкі можуть навіть не виявити типа характеру. Якщо ж такі риси і виявляються, це, як правило, не приводить до помітної соціальної дезадаптації [12].

Типові риси характеру за своєю інтенсивністю виявляються по-різному, індивідуально. Такі умови провокують вияв загостреної реакції особистості. Крайню інтенсивність певних рис людини називають їх акцентуацією.

Акцентуація характеру також науковцями розуміється як надзвичайне підсилення окремих рис характеру, при якому спостерігаються відхилення в психології і поведінці людини, що не виходять за межі нормативної поведінки, але межують з патологією.

Акцентованість рис характеру виявляється лише за певних умов. За інших умов люди з такими рисами діють спокійно, без напруження. Акцентованість рис характеру виробляється за суспільних умов життя під впливом інтересів, специфіки контактів у колективі, проте, як свідчать дослідження, засадами стосовно них є своєрідні вроджені індивідуальні особливості, що й створюють ґрунт для виникнення акцентуації за відповідних соціальних умов [3].

Акцентуація характеру – перебільшений розвиток окремих властивостей характеру на шкоду іншим, у результаті чого погіршується взаємодія з оточуючими людьми. Вираженість акцентуації може бути різноманітною – від легкої, помітної лише найближчому оточенню, до крайніх варіантів, коли треба замислюватися, чи немає хвороби – психопатії.

Психопатія – хвороблива потворність характеру (при зберіганні інтелекту людини), у результаті різко порушуються взаємовідносини з оточуючими, психопати можуть бути навіть соціально небезпечні для інших людей. Але на відміну від психопатії акцентуації характеру виявляються не постійно, з роками можуть суттєво згладитися, наблизитися до норми.

Поняття «акцентуації» вперше було введено німецьким психіатром і психологом Карлом Леонгардом. Саме він і розробив і описав всім відому класифікацію типів акцентуації особистості. Проте у нашій країні набула

популярності класифікація, яка була запропонована дитячим психіатром А. Личко. Зауважимо, що «однак і в тому, і в іншому підході зберігається загальне розуміння сенсу акцентуації» [2].

У роботах К. Леонгарда використовуються поєднання «акцентована особистість», і «акцентуєвані риси характеру». Також К. Леонгард замінив термін «психопат» на термін «акцентована особистість». Акцентуація характеру, за Леонгардом, це щось проміжне між психопатією і нормою [22]. На його думку акцентуєвані особистості – це не хворі люди, це здорові індивіди зі своїми індивідуальними особливостями. Проте К. Леонгард так і не дає чіткої відповіді щодо того, де ж межі, які відокремлюють акцентуєваних від психопатів та від неакцентуєваних [3; 18].

К. Леонгард виділяє 12 типів акцентуації, кожний з яких зумовлює вибіркочу стійкість людини до однієї життєвої негоди при підвищеній чутливості до інших, до частих однотипних конфліктів, до певних нервових зривів. У сприятливих умовах, коли не потрапляють під удар слабкі ланки особистості, така людина може стати незвичайною; наприклад, акцентуація характеру за так званим екзальтованим типом може сприяти розквіту таланту артиста, художника [33].

Гіпертимний: відзначається енергійністю, яскравою експресивністю (багатством міміки, жестів, рухів), високою мовленнєвою активністю, жвавістю, веселістю, оптимізмом, ініціативністю. Позитивні риси: енергійність, оптимізм, жадоба діяльності, активність. Разом з тим, ці риси можуть поєднуватися з легковажністю, підвищеною дратівливістю, відсутністю самоконтролю і недостатньо серйозним ставленням до своїх обов'язків. Гіпертимні особи важко переносять монотонну діяльність, вимушену самотність, сувору дисципліну. Вони рідко самі ініціюють конфлікти, але бурхливо реагують на зауваження. Головні конфлікти виникають через недостатньо відповідальне ставлення гіпертимних осіб до своїх обов'язків.

Дистимний: характеризується домінуванням сумного настрою, зниженою мовленнєвою активністю, уповільненістю дій та низькою готовністю до спілкування. Дистимні особи приємні у спілкуванні, бо володіють такими привабливими рисами, як схильність сприймати реальність серйозно, уникати домінування, усталеність симпатій до друзів. Риса, які відштовхують від дистимів: пасивність, сповільненість реакцій, ригідність поведінки (інерція, негнучкість, загальмованість), відчуженість від партнерів по спілкуванню. Дистимні особи є неконфліктними, вони уникають активного спілкування, люблять посидіти вдома, ведуть усамітнений спосіб життя, цінують своїх друзів.

Циклоїдний: відзначається періодичними чергуваннями гіпертимності та дистимності, що зумовлює зміни в манері спілкування з іншими. У період гіпертимності (на підйомі) проявляє активність, піднесений настрій, бажання спілкуватись. В період дистимності (спаду) змінює манеру спілкування, стає замкнутим, повільним, пригніченим. Циклоїдні особи поведуться то як особи з гіпертимною акцентуацією, то як особи з дистимною акцентуацією.

Збудливий: характеризує легко збуджуваних, запальних людей, які мають труднощі самоконтролю. Особливість цього типу полягає в тому, що емоційне збудження охоплює таких осіб швидко і легко досягає максимального піднесення. У період збудження виявляють дратівливість, запальність, погано контролюють себе. Поза спалахами емоційного збудження, в емоційно спокійному стані збудливі особи охайні, доброзичливі, сповільнені у реагуванні. Психологи - знавці акцентованих характерів стверджують, що представники збудливого типу залюбки спілкуються з малими дітьми, люблять тварин. Разом з тим, збудливі можуть бути ініціаторами конфліктів, активною провокуючою стороною, схильні до сварок. Інколи така конфліктність поєднується з відчуженістю, похмурістю.

Застрягаючий: характеризує людей з інертністю намірів і негативних переживань, помірною контактністю. Інертність психологічних переживань викликає у людей цього типу схильність до повчань, боротьби за

справедливість. Застрягаючі особи ініціюють конфлікти, виступаючи в них активною стороною. Орієнтовані на високі показники виконання, схильні до високих вимог до себе і висувають надмірно високі вимоги до близьких людей, співробітників. Інертність зумовлює прагнення до високих стандартів виконання. Відзначаються вразливістю, глибоко переживають образи, злопам'ятні, мстиві, ревнівні.

Педантичний: характеризує людей, мотивованих детальними дрібними вимогами досконалості, що поглинають їхню увагу та визначають переживання, стосунки. Педантичні особи рідко ініціюють конфлікти, легко поступаються лідерською позицією. У конфлікті виступають пасивною стороною. Педантична особа поводить як бюрократ, вимагає від усіх дотримання вимог. Зокрема близьких людей переслідує претензіями надмірної охайності. Привабливі риси цього типу: добросовісність, охайність, серйозність, надійність у справах. Відразливі риси: формалізм, занудливість, надмірний настирливий контроль оточення.

Тривожний: характеризує людей з домінуванням почуття небезпеки, незалежно від реальної загрози ситуацій, та високим рівнем контролю своїх дій. Привабливі риси: емоційність, неагресивність, самокритичність, обов'язковість. Схильність до високого самоконтролю зумовлює невпевненість у собі, несмілість, як правило, поєднується з низькою активністю, мінорним настроєм. Тривожні особи не ініціюють конфліктів і зазвичай виступають пасивною стороною конфлікту» в ситуації конфлікту шукають підтримки, опори. Через беззахисність, психологічну вразливість іноді стають мішенню для агресивних, конфліктних осіб [15].

Емотивний: характеризує людей з високою емоційною чутливістю та нестійкістю емоційних станів. У конфлікти вступають рідко, виконують у них пасивну роль. Привабливі риси: чутливість, здатність до співчуття, доброта, соціальна спрямованість, орієнтація на соціальні норми, обов'язковість. Неприємні риси: надмірна чутливість, сльозливість.

Демонстративний: характеризується підвищеним рівнем потреби у соціальній увазі, прагненням до лідерства, прагненням влади та соціального визнання, розвитком комунікативних здібностей та вмінь. Демонстративні особи відзначаються здатністю активно пристосовуватись до соціальних ситуацій, різноманітністю комунікативних навичок, що дозволяють їм легко переходити від однієї манери спілкування до іншої. У конфліктах виступають активною стороною, систематично самі провокують конфлікти, володіють складними стратегіями активного захисту. Привабливі риси: артистичність, манера спілкуватись, демонструючи розуміння партнерів, здатність захоплювати співрозмовників, неординарність мислення та вчинків. Відразливі риси: лицемірство, егоцентричність, демонстрація своїх переваг (хвастощі), бажання перекласти найважливіші обтяжливі обов'язки на інших, а самому уникнути напруження та ухилитись від роботи.

Екзальтований: характеризує людей, які легко досягають піднесеного стану від радісних подій та впадають у відчай від сумних. Екзальтовані особи альтруїстичні, охоче спілкуються, співчутливі, цінують естетичні враження. їм властиві витонченість, яскравість і щирість почуттів, чуйність та уважність в міжособистих стосунках, легкість у спілкуванні, красномовність, висока вербальна активність. Відразливі риси: підвладність настрою.

Акцентуація завжди в загальному припускає посилення ступеня визначеної риси. Ця риса особистості, таким чином, стає акцентуваною. Акцентуовані риси далеко не так численні, що як варіюють індивідуальні. Акцентуація – це, по суті, ті ж індивідуальні риси, але маючи тенденцію до переходу в патологічний стан. При більшій виразності вони накладають відбиток на особистість, як таку і, нарешті, можуть здобувати патологічний характер, руйнуючи структуру особистості.

Акцентуації характеру часто зустрічаються в підлітків і юнаків (50-80%). Визначити тип акцентуації або її відсутність можна за допомогою спеціальних психологічних тестів, наприклад за тестом Шмішека. Нерідко доводиться мати

справу з акцентуйованими особистостями, і важливо знати і передбачати специфічні особливості поведінки людей.

Серед осіб юнацького віку нерідко зустрічається «хиткий» тип акцентуації характеру: такі люди бачать сенс життя в задоволеннях, почуття обов'язку формується в них важко, вони неперемінливі в розвагах, знайомствах. Безконтрольність згубна для них. Необхідний твердий, але не жорсткий контроль за життям і діяльністю таких людей, що сприяє формуванню почуття відповідальності, обов'язку, самоконтролю[15].

Широко вжитку набула інша класифікація акцентуацій, що була запропонована відомим дитячим психіатром професором А. Лічко. Він вважав, що акцентуації характеру мають подібність із психопатіями. Головна їхня відмінність від психопатій полягає у відсутності ознаки соціальної дезадаптації. Вони не є основними чинниками патологічного формування особистості, але можуть стати одним з факторів у розвитку прикордонних станів

На думку А. Лічко акцентуацію можна визначити як дисгармонічність розвитку характеру, гіпертрофовану виразність окремих його рис, що обумовлює підвищену уразливість особистості у відношенні визначеного роду впливів і утрудняє її адаптацію в деяких специфічних ситуаціях.

При цьому важливо відзначити, що виборча уразливість у відношенні визначеного роду впливів, що має місце при тій чи іншій акцентуації, може сполучатися з гарною чи навіть підвищеною стійкістю до інших впливів. Точно так само, утруднення з адаптацією особистості в деяких специфічних ситуаціях (сполучених з даною акцентуацією) може сполучатися з гарними чи навіть підвищеними здібностями до соціальної адаптації в інших ситуаціях. При цьому ці “інші” ситуації самі по собі можуть бути об’єктивно і більш складними, але не сполученими з даною акцентуацією.

Всі акцентуації А. Лічко розглядаються як тимчасові зміни характеру, що згладжуються при дорослішанні. У той же час багато хто з них переходять у психічні чи захворювання ж зберігаються на все життя. Акцентуації являють

собою хоча і крайні, але варіанти норми. Тому «акцентуація характеру» не може бути психіатричним діагнозом.

По дослідженнях А. Лічко патохарактерологічні реакції, що виступають на тлі акцентуацій, як правило, майже 80% з них з віком згладжуються, зм'якшуються і можна спостерігати задовільну соціальну адаптацію. Буде прогноз гарний чи поганий залежить від ступеня і виду акцентуацій – схована вона чи явна, а також від соціальних умов.

Схована акцентуація – цей ступінь відноситься не до крайніх, а до звичайних варіантів норми. У повсякденних, звичних умовах риси якого, або типу характеру виражені чи слабко не виявляються зовсім. Навіть при тривалому спостереженні, при різнобічних контактах і детальному знайомстві важко буває скласти уявлення про визначений тип. Однак, риси цього типу можуть зненацька і яскраво проявитися під впливом тих ситуацій і психічних травм, що адресовані до місця найменшого опору.

Наведемо класифікацію типів акцентуації за А. Лічко:

1. Підлітки, що відносяться до гіпертимного типу, з дитинства відрізняються великою галасливістю, товариськістю, надмірною самостійністю, навіть сміливістю, схильністю до бешкетництва. У них немає ні сором'язливості, ні боязкості перед незнайомцями, але зате бракує почуття дистанції у відношенні до дорослого. В іграх люблять командувати однолітками. Вихователі скаржаться на їхню невгамовність. У школі, незважаючи на гарні здібності, живий розум, уміння схоплювати усі на лету, учаться нерівно через непосидючість, відволікання, недисциплінованість. У підлітковому віці головна риса - майже завжди гарний, навіть трохи піднятий настрій. Воно сполучається з гарним же самопочуттям, нерідко квітучим зовнішнім виглядом, високим життєвим тонусом, активністю й енергією, що бризкає, завжди прекрасним апетитом і міцним освіжаючим сном. Лише зрідка сонячний настрій затьмарюється спалахами роздратування і гніву, викликаними протидією навколишніх, їхнім прагненням придушити занадто бурхливу енергію, підкорити своїй волі. Реакція емансипації сильно

позначається на поведженні: такі підлітки рано виявляють самостійність і незалежність. З дорослими – родителями і педагогами – у них нерідко виникають конфлікти. Украй бурхливо реагують на повсякденну опіку, наставляння і моралі; погано переносять тверду дисципліну і строго регламентований режим. Але в незвичайних ситуаціях не губляться, виявляють спритність, уміють хитрувати. До правил і законів представники цього типу відносяться легковажно, можуть непомітно для себе прогледіти грань між що допускається і забороненим.

Характерно гарне почуття нового. Нові люди, місця, предмети жваво залучають. Легко надихаючи, такі підлітки часто не доводять почате до кінця, безперестану змінюють “хобі”; погано справляються з роботою, що вимагає великої посидючості, старанності, кропіткої праці; акуратністю не відрізняються ні у виконанні обіцянок, ні в грошових справах, легко залазять у борги, люблять шикувати, хвалитися; схильні бачити своє майбутнє в райдужних фарбах. Невдачі можуть викликати бурхливу реакцію, але нездатні надовго вибити з колії. Відхідливі, швидко миряться і навіть дружать з тими, з ким раніш сварилися.

Гіпертимний тип зустрічається, як правило, у виді явної акцентуації. На її тлі можуть виникати гострі афективні реакції і ситуативно обумовлені патологічні порушення поведження (рання алкоголізація, токсикоманічна поведінка, емансипаційні втечі тощо). Гіпертимна акцентуація може бути також ґрунтом для психопатичних розвитків по гіпертимно-неврівноваженному і гіпертимно-істероїдному типах. Під впливом повторних черепно-мозкових травм може сформуватися гіпертимно-експлозивний тип психопатії. Гіпертимний тип акцентуації зустрічається як нерідке преморбідне тло при маніакально-депресивному і шизоафективному психозах [33].

2. Діти із циклоїдним типом у дитинстві не відрізняються від чи однолітків роблять враження гіпертимних осіб. З настанням пубертатного періоду може виникнути перша субдепресивна фаза. Надалі ці фази чергуються з фазами підйому і з періодами рівного настрою. Тривалість фаз

мінється – спочатку дні, потім 1-2 тижня, з віком вони можуть чи подовжуватися, навпаки, згладжуватися.

У субдепресивній фазі відзначаються млявість, занепад сил, усі валиться з рук. Що раніш давалося легко і просто, тепер вимагає великих зусиль. Сутужніше стає учитися. Суспільство оточуючих людей починає обтяжувати, пригоди і ризик втрачають привабливість. Підлітки в ці дні стають млявими домосідами. Дрібні неприємності і невдачі, нерідкі в цей період через падіння працездатності, переживаються важко. Хоча на зауваження і докори часто відповідають роздратуванням, брутальністю, але в глибині душі впадають у ще більшу зневіру. Більше скаржаться на нудьгу. Однак, якщо в ці дні випадають серйозні чи дорікання великі невдачі, особливо якщо вони принижують самолюбство, легко можуть виникнути думки про власну безвільність, неповноцінність, нікчемність і бути спровоковані гострі афективні реакції із суїцидальними спробами.

3. Діти з лабільним типом у дитинстві не відрізняються від чи однолітків виявляють схильність до невротичних реакцій. Головна риса в підлітковому віці — крайня лабільність настрою, що мінється занадто часто і надмірно різко від незначних і навіть непомітних для навколишніх приводів. Кимсь неповажно сказане слово, непривітний погляд випадкового співрозмовника здатні раптом занурити в похмурий настрій без яких-небудь серйозних неприємностей і невдач. І навпаки, цікава бесіда, скороминущий комплімент, від когось почуті привабливі, але мало реальні перспективи здатні уселити веселість і життєрадісність і навіть відвернути від дійсних неприємностей, поки ті чим-небудь не нагадають про себе. Під час відвертих і хвилюючих бесід можна бачити то готові навернутися на очі сльози, то радісну посмішку.

Від настрою в даний момент залежить усі: і самопочуття, і сон, і апетит, і працездатність, і товариськість. Відповідно настрою і майбутнє - то розцвічується райдужними фарбами, то представляється сумовитим і безнадійної, і минуле з'являється то як ланцюг приємних спогадів, то суцільно

складається з невдач і несправедливостей. Повсякденне оточення то здається милим і цікавим, то потворним і нудним.

Таких підлітків відрізняють глибокі почуття, щира прихильність до тих, від кого вони бачать любов, турботу й увагу. Прихильності зберігаються, незважаючи на легкість і частоту скороминущих сварок. Утрати переносяться важко. Не менш властива і віддана дружба. Воліють дружити з тим, хто в хвилини смутку і невдоволення здатний утішити, відвернути, при нападах – захистити, а в хвилини підйому розділити радість і веселощі, задовольнити потреба в співпереживанні.

4. Астеноневротичний тип характеризується тим, що з дитинства нерідко виявляються ознаки невропатії: поганий сон і апетит, примхливість, лякливість, плаксивість, іноді нічні страхи, нічний енурез, заїкуватість і тощо. В інших випадках дитинство проходить благополучно, і перші ознаки астеноневротичної акцентуації виникають тільки в підлітковому віці.

Головними рисами є стомлюваність, дратівливість, помисливість і примхливість. Стомлюваність особливо виявляється при розумових чи заняттях при фізичних і емоційних напругах, наприклад, в обстановці змагань. Дратівливість веде до раптових афективних спалахів, що виникають нерідко по незначному приводі. Роздратування, виливається найчастіше на випадково потрапили під руку, легко змінюється каяттям і сльозами. Такі підлітки уважно прислухаються до найменших тілесних відчуттів, охоче лікуються, укладаються в постіль, піддаються лікарському обстеженню.

Цей тип акцентуації є ґрунтом для розвитку неврастенії, гострих афективних реакцій, реактивних депресій, іпохондричних розвитків. Зриви часто виникають тоді, коли підліток усвідомлює нереальність надій і бажань. Важкі хвороби в близьких і знайомих підсилюють іпохондричність.

5. Діти сенситивного типу з дитинства полохливі і боязкі. Часто бояться темряви, цураються тварин, бояться залишитися одні, бути замкненими вдома. Цураються жвавих і гучних однолітків. Не люблять рухливих ігор і бешкетництва. Боязкі і соромливі серед сторонніх і в незвичайній обстановці.

Несхильні до легкого спілкування з незнайомими. Усе це може залишати помилкове враження про замкнутість і відгородженість від навколишнього. Насправді такі діти досить товариські з тими, до кого звикли. Грати часто люблять з малятами, відчуваючи себе з ними впевненіше і спокійніше. До рідним і близьким бувають прив'язані, навіть при холодному і суворому звертанні з ними.

Початок пубертатного періоду звичайно проходить без особливих ускладнень. Труднощі починаються в старшому підлітковому віці, з моменту вступу в самостійне життя. Тоді виступають дві головні риси цього типу: надмірна вразливість і почуття власної неповноцінності. У собі бачать безліч недоліків, особливо в області морально-етичних і вольових якостей. До рідного зберігається дитяча прихильність. Опіці близьких охоче підкоряються. Докори і покарання з їх боку викликають сльози і розпач. Рано формується почуття довге, відповідальності, надмірні моральні вимоги до себе і навколишнім.

Вираженої буває реакція гіперкомпенсації. Шукають твердження себе не там, де можуть розкритися їхньої здатності, а саме в тій області, де відчувають свою слабкість. Боязкі і соромливі натягають на себе личину веселості, розв'язності, навіть зарозумілості, але в несподіваній ситуації швидко пасують. При довірчому контакті за маскою "нема різниці" відкривається життя, повне самобичувань, тонка чутливість і непомірно високі вимоги до самого себе. Неждане співчуття може перемінити браваду на бурхливо заюшили сльози.

Від однолітків не відгороджуються, прагнуть до них, але у виборі друзів розбірливі, а в дружбі прихилисті. Близького друга цінять вище гучної компанії. Захоплення сенситивних підлітків бувають двоякого роду.

6. Психастенічний тип у дитинстві, поряд з деякою боязкістю і лякливістю, рано виявляється моторна незручність, схильність, до розсудливості і не за віком "інтелектуальні" інтереси. Іноді вже в дитячому

віці починаються фобії, тобто страх незнайомих людей і нових предметів, темряви, страх виявитися за замкненими дверима.

Критичним періодом, коли психастенічні риси починають розкриватися у всій повноті, звичайно бувають перші класи школи, коли безтурботне дитинство змінюється першими вимогами до почуття відповідальності. Необхідність відповідати за себе й особливо за інші представляє один із самих чуттєвих ударів для психастенічної натури.

Головними рисами психастенічного типу є нерішучість, схильність до всякого роду міркуванням, тривожна помисливість у виді побоювань за майбутнє – своє і своя близьких, любов до самоаналізу, самокопання і легкість виникнення нав'язливих страхів, побоювань, дій, ритуалів, представлень, думок. Побоювання адресуються до можливого, навіть до малоімовірного, у майбутньому: як би не сталося будь-чого жахливого і непоправного з ними самими чи з тими близькими, до яких вони виявляють надзвичайно сильну прихильність. Негоди, що вже сталися, лякають їх набагато менше. Хлопчикам буває особливо властива тривога за матір: як би вона не занедужала і не вмерла, не потрапила б під транспорт і т.п. Якщо мати спізнюється, десь без попередження затрималася, такий підліток не знаходить собі місця.

Підліткова реакція емансипації виражена слабко і нерідко заміщена патологічною прихильністю, до кого-небудь із близьких. Тяга до однолітків виявляється в боязких формах. Захоплення, як правило, обмежуються інтелектуально-естетичними хобі. Сексуальний розвиток найчастіше випереджає загальний фізичний. Підліткові порушення поведінки (делінквентність, втечі з будинку, алкоголізація) психастенікам не властиві.

7. Діти з шизоїдний типом з перших років такі діти люблять грати одні. Вони мало тягнуться до однолітків, уникають метушні і гучних забав, віддають перевагу суспільству дорослих, подовгу мовчачи слухаючи їхньої бесіди між собою. До цього може додаватися якась недитяча стриманість і навіть холодність.

У підлітковому віці всі риси шизоїдного типу вкрай загострюються. Насамперед упадають в око замкнутість і відгородженість. Іноді духовна самотність мала обтяжує підлітка, що живе своїми, незвичайними для інших, інтересами і захопленнями. Частіше ж нездатність установлювати контакти важко переживається. Невдалі спроби знайти собі друга по душі, мимозоподібна чутливість у моменти таких пошуків, швидка виснажливність у контакті (“не знаю про що ще говорити”) спонукають до ще більшого відходу в себе.

Замкнутість сполучається з недоліком інтуїції - невмінням догадатися про неказаний іншими вголос, угадати їхнього бажання, відчуті чужі переживання, неприязне відношення до себе чи, навпаки, симпатію і розташування, уловити момент, коли не слід нав'язувати своя присутність. До недоліку інтуїції примикає недолік співпереживання – невміння відгукнутися на радість чи сум іншого, зрозуміти образу, відгукнутися на чуже занепокоєння і хвилювання. Слабкість інтуїції і співпереживання створює враження холодності і черствості. Деякі вчинки можуть показатися жорстокими, але вони зв'язані з нездатністю відчуті страждання інших, а не з бажанням одержати садистську насолоду.

Підліткова реакція емансипації звичайно виявляється дуже своєрідно. Шизоїдний підліток може терпіти дріб'язкову опіку в побуті і навіть не зауважувати її, підкорятися встановленому розпорядку і режиму, але готовий реагувати бурхливим протестом на найменшу спробу вторгнутися без дозволу у світ його інтересів, захоплень і фантазій. Однак реакція емансипації легко може обертатися соціальною неконформністю - обуренням із приводу існуючих правил і порядків, глузуваннями над розповсюдженими ідеалами, інтересами і духовними цінностями, злостивістю з приводу “відсутності волі”. Подібні судження можуть подовгу потай виношуватися і неждано для усіх реалізуватися в рішучих чи діях публічних виступах. Прямолінійна критика інших у таких випадках здійснюється без обліку її наслідків для себе.

Делінквентна поведінка зустрічається нечасто. Групові правопорушення не властиві. Однак злочини можуть відбуватися “в ім’я групи”, щоб група “визнала своїм”. Поодинці відбуваються і сексуальні правопорушення.

8. Лише в частині випадків риси епілептоїдного типу виразно проступають ще в дитинстві. Така дитина може годинник плакати і його неможливо ні утішити, ні відвернути, ні приструнити. Поряд з цим, можуть і виявитися садистські схильності, діти Люблять мучити тварин, дражнити молодших, знущатися з безпомічного. Відзначається також недитяча ощадливість стосовно одягу, іграшкам, усьому “своєму” і вкрай злісна реакція на ті, хто збирається замірятися на їхню власність. У школі виявляється дріб’язкова акуратність у веденні зошитів, всього учнівського господарства.

У більшості випадків риси цього типу стають очевидними тільки в підлітковому віці. Головною з них є схильність до періодів злобно-тужливого настрою з роздратуванням, що накипає, і пошукам об’єкта, на якому можна зірвати зло. Такі стани тривають годинник, рідше днями, поступово починаючи і повільно слабшаючи. З ними тісно зв’язана афективна вибуховість. Спалаху порушення лише при першому враженні здаються раптовими. Афект накипає довго і поступово. Привід для вибуху може бути незначним, зіграти роль останньої краплі. Афекти не тільки сильні, але і тривалі, довго не настає заспокоєння. В афекті можуть відзначатися невимовна лють, цинічна лайка, жорстокі побої, байдужність до безпорадності об’єкта нападу і нездатність врахувати його переважаючу силу. Рідше ця лють обертається аутоагресією з нанесенням собі порию тяжких ушкоджень.

9. Головною рисою істероїдного типу є егоцентризм, ненаситна спрага постійної уваги навколишніх до своєї особи, потреба викликати замилювання, подив, шанування, співчуття. На худий кінець перевага віддається навіть обуренню і ненависті у відношенні себе, але тільки не перспектива залишитися непоміченим. Всі інші якості визначаються цією рисою. Нерідко приписувана істероїдам сугестивність відрізняється вибірковістю: від її нічого не залишається, якщо обстановка чи вселяння саме вселяння не ллють воду на

млин егоцентризму. Облудність і фантазування цілком спрямовані на прикрашання своєї особистості для того, щоб знову ж залучити до себе увага. Удавана емоційність на ділі обертається відсутністю глибоких щирих почуттів при великій виразності, театральності переживань, при схильності до позерства.

У підлітковому віці з тією же метою залучити до себе увага, насамперед товаришів, можуть використовуватися порушення поведіння. Делінквентність зводиться до прогулів, небажанню працювати й учитися, тому що «сіре життя» їхній не задовольняє, а зайняти в навчанні і праці престижне положення, яке б потішало їхнє самолюбство, у них не вистачає ні здібностей, ні, головне, наполегливості. Проте неробство і ледарство сполучаються з дуже високими, фактично не задовольненими претензіями у відношенні майбутньої професії. Схильні до зухвалої поведінки в громадських місцях. Більш тяжких порушень поведіння звичайно уникають.

10. Хитливий тип з дитинства відрізняються неслухняністю, непосидючі, усюди і в усі лізуть, але при цьому боягузливі, бояться покарань, легко підкоряються іншим дітям. Елементарні правила поведінки засвоюються з працею. За ними увесь час приходиться стежити. У частини зустрічаються симптоми невропатії (нічний енурез, заїкуватість і ін.).

Рано виявляється підвищена тяга до задоволень, розвагам, ледарству, неробству. Тікають з уроків у чи кіно просто погуляти по вулиці. Підбурювані більш стенічними товаришами, можуть заради компанії утекти з будинку. Охоче наслідують і підкоряються тим, чиє поведіння обіцяє насолоди, веселощі і зміну легких вражень. Готові всі дні проводити у вуличних компаніях. Ще дітьми починають курити. Легко йдуть на дрібні крадіжки.

Коли стають підлітками, те колишні розваги, начебто кіно, тепер вже не забавляють. Шукають більш гострих і сильних у хід йдуть хуліганські вчинки, алкоголізація, виявляється інтерес до наркотизації. Порушення поведіння, делінквентність насамперед обумовлені бажанням розважитися. Випивки

починаються рано (іноді з 12–14 років) і завжди в компанії асоціальних приятелів. Пошук незвичайних вражень легко штовхає на правопорушення.

Реакція емансипації тісно сполучена усі з тим же бажанням задоволення і розваги. Глибокої любові до близького вони ніколи не харчують. До сімейних лих і турбот ставляться з байдужістю. Рідні для них – насамперед джерело засобів для розваг. Реакція групування виявляється в раннім тяжінні до вуличних асоціальних компаній. Нездатні самі зайняти себе, погано переносять самотність і в цих компаніях насамперед шукають місця для розваг. Боягузтво і недостатня ініціативність приводять до того, що хитливі підлітки легко стають зняряддям таких груп. У групових правопорушеннях їм приходиться тягати каштани з вогню, а плоди пожинають більш стенічні члени групи,

Схована акцентуація по хитливому типі виявляється, коли підліток, до визначеного моменту колишній під строгим доглядом, у силу обставин раптово виявляється позбавленим постійного контролю. Він відразу ж попадає в асоціальну компанію, починає алкоголізуватися і робить правопорушення.

При вихованні по типі гіпопротекції з хитливої акцентуації розвивається психопатія.

11. Головна риса конформного типу – постійна і надмірна конформність до свого безпосереднього звичного оточення. Життєве правило -думати “як усі”, надходити “як усі”, намагатися, щоб усі було “як у всіх” – від одягу і манери поводитися до світогляду і суджень по животрепетних питаннях. При цьому під “усіма” мається на увазі звичне оточення. Від нього намагаються ні в чому не відстати але і не люблять виділятися, забігати вперед. Це особливо виявляється на відношенні до мод одягу. Коли з’являється яка-небудь нова мода, те немає великих її ганьбителів, чим представники конформного типу. Але як тільки їхнє середовище освоює нову моду, вони самі облачаються в цей одяг, забувши про те, що говорили раніше.

12. Змішані типи складають майже половину випадків явних акцентуацій. Їхньої особливості неважко представити на підставі попередніх описів.

Сполучення, що зустрічаються, не випадкові. Вони підкоряються визначеним закономірностям. Риси одних типів сполучаються один з одним досить часто, а інших практично ніколи. Існує два роди сполучень.

Проміжні типи обумовлені ендогенними закономірностями, насамперед генетичними факторами, а також, можливо, особливостями розвитку в раннім дитинстві. До них відносяться вже описані лабільно-циклоїдний і конформно-гіпертимний типи, а також сполучення лабільного типу з астено-невротичним і сенситивним, астено-невротичного із сенситивним і психастенічним. Сюди ж можуть бути віднесені такі проміжні типи, як шизоїдно-сенситивний, шизоїдно-психастенічний, шизоїдно-епілептоїдний, шизоїдно-істероїдний, істероїдно-епілептоїдний. У силу ж ендогенних закономірностей можлива трансформація гіпертимного типу в циклоїдний.

13. Амальгамні типи – це теж змішані типи, але іншого роду. Вони формуються як наслідок нашарування рис одного типу на ендогенне ядро іншого в силу неправильного чи виховання інших хронічно діючих психогенних факторів. Тут також можливі далеко не всі, а лише деякі нашарування одного типу на іншій. Слід зазначити, що гіпертимно-істероїдні типи являють собою приєднання хитливих чи істероїдних рис до гіпертимної основи. Лабільно-істероїдний тип звичайно буває наслідком нашарування істероїдності на емоційну лабільність, а шизоїдно-неврівноважений і епілептоїдно-неврівноважений — нестійкості на шизоїдну чи епілептоїдну основу. Останнє сполучення відрізняється підвищеною криміногенною небезпекою. При істероїдно-неврівноваженому типі нестійкість є лише формою вираження істероїдних. Конформно-хитливий тип виникає як наслідок виховання конформного підлітка в асоціальному оточенні. Розвиток епілептоїдних рис на основі конформності можливо, коли підліток виростає в умовах жорстоких взаємин. Інші сполучення практично не зустрічаються.

Отже, найчастіше, як зазначають науковці, проблема акцентуацій характеру стосується підлітків та юнаків. Акцентуація, акцентуація характеру, акцентуація особистості – особливість характеру (в інших джерелах –

особистості) людини, що знаходиться в межах клінічної норми, при якій окремі його риси надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибіркова уразливість стосовно одних психогенних впливів при збереженні стійкості, адаптованості до інших. Акцентуації не є психічними розладами, але за певними своїми властивостями схожі з розладами особистості, що дозволяє робити припущення про наявність між ними зв'язку.

1.2. Соціальні та психологічні фактори детермінації акцентуацій характеру у підлітковому віці

Пам'ятаючи про те, що характер є набутою якістю людини, зауважимо, що формування характеру – це тривале становлення постійних психологічних утворень під впливом об'єктивних і спеціально створених для особистості умов. На формування характеру найістотніше впливають загальні фактори становлення особистості:

- 1) біологічна основа;
- 2) соціальне середовище;
- 3) активність самої людини.

Особливо важливе значення для формування характеру має активна діяльність людини і, передусім, спілкування як необхідна умова самопізнання та самореалізації особистості.

Біологічна основа – це специфічний вияв вищої нервової діяльності, підґрунтям якої є природжені особливості нервової системи, своєрідні сполучення яких (сила, врівноваженість, рухливість) виявляються через тип темпераменту. На подальше формування характеру впливають і вроджені задатки дитини, які створюють умови для схильностей. Але слід пам'ятати, що природжений тип нервової системи з перших днів життя перебуває під впливом суспільних умов життя, виховання, які накладають відбиток на його функціонування.

Соціальне середовище передусім виявляється через виховний вплив родини та умов проживання в ній дитини. Склад сім'ї, традиції та мікроклімат,

ставлення до дитини зумовлюють формування різних рис її характеру. Однак, сім'я є частиною суспільства в цілому, тому трансформації, що відбуваються в сучасному суспільстві, поява нових ідеалів і цінностей, зумовлених входженням у систему ринкових відносин, створюють передумови для формування рис характеру нової ділової людини. Отже через соціум у дитини виробляються як типові риси національного характеру, так і специфічні риси для певного контексту розвитку країни.

Серед чинників, які здійснюють організований вплив соціуму на формування характеру особистості, особлива роль належить вихованню.

Активність самої особистості у формуванні характеру, досягаючи усвідомлюваного та цілеспрямованого змісту, набуває форми самовиховання.

На високому рівні розвитку людина починає здійснювати самовиховання і саморегулювання, становлення свого характеру. Сформовані в процесі виховання потреби, ідеали, установки особистості стають підґрунтям її вимог як до зовнішніх умов життя, так і до самої себе. Вона сама починає влаштовувати своє життя і виховувати себе, керуючись при цьому як власними, так і суспільними цінностями.

Повною мірою здатність до самовиховання характеру виявляється тоді, коли особистість набуває життєвого досвіду, опановує засади психологічної культури, коли в неї формується світогляд і остаточно складаються ідеали, відповідно до яких вона починає свідомо планувати своє життя і визначати в ньому своє місце [27].

Як уже зазначалося, що за несприятливих умов особистісний розвиток підлітків характеризується суперечливістю, дисгармонійністю та виникненням акцентуацій характеру. Виникнення акцентуацій характеру, прояви специфічної для них поведінки є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних факторів, серед яких найважливішими є [4]:

1. Умови виховання. Розвиток певної акцентуації характеру, негативних тенденцій у поведінці підлітка часто спричинюють безконтрольність або домінуюча гіперопіка дорослих, жорсткі стосунки, надмірність вимог і

очікувань стосовно дитини, страх втрати її, дефіцит любові і спілкування з підлітком та ін.

2. Перешкоди в діяльності. Деякі ознаки акцентуацій характеру підлітків проявляються, коли їм доводиться долати перешкоди в діяльності, спрямованій на задоволення особисто значущих потреб. Авторитарний стиль спілкування у школі, домінування методів примусу в навчанні є недопустимими, оскільки можуть спровокувати конфліктні ситуації, найрізноманітніші форми дезадаптивної поведінки підлітків - нехтування чи незнання норм соціальної взаємодії. Школа має забезпечити максимальний простір для вільної і природної самореалізації особистості учня. Однак його свобода не має загрожувати безпеці й психологічному комфорту інших учнів, перешкоджати здобуттю ним повноцінної освіти.

3. Когнітивна криза. Розширення сфери діяльності і взаємодії підлітка з оточуючими значно випереджає його психологічну компетентність. Тому часто виникають зовнішні і внутрішні бар'єри в діяльності та спілкуванні, що спричинює психологічні зриви. Важливим напрямом запобігання акцентуації характеру підлітка є його психологічна освіта (психологія особистості, пізнавальних процесів, спілкування).

4. Дисгармонійність Я-образу. Суттю цього фактора є неадекватні та суперечливі уявлення про себе, а також неадекватні самооцінка і рівень домагань, комплекс неповноцінності.

6. Несформованість спонукальної сфери. Йдеться про відсутність стійких інтересів і цілей, несформованість соціально цінних потреб і норм, невміння адекватно задовольняти актуальні потреби, одержувати справжнє задоволення тощо.

6. Спадкові ознаки. До цього фактора належать тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, спадкові та хронічні хвороби.

Загалом, становлення акцентуації характеру підлітка зумовлене багатьма чинниками, поєднанням їх деструктивної дії.

Отже, підлітковий період є важливим етапом психічного та особистісного розвитку. Він характеризується особливими соціальною ситуацією, видами діяльності, новоутвореннями, специфічним перебігом кризи. Значні зміни відбуваються у розвитку інтелектуальної, спонукальної та емоційно-вольової сфер, у становленні самосвідомості. За несприятливих соціально-психологічних умов виникають труднощі у розвитку особистості, зокрема формування акцентуацій характеру. Знання дорослими (батьками, педагогами) вікових та індивідуальних особливостей підлітків дає їм змогу ефективно керувати психічним та особистісним розвитком дітей, попереджувати й долати труднощі і проблеми.

Формування акцентуованих рис характеру та акцентуованої поведінки залежить не лише від соціального оточення підлітків, а й від особливостей їх вікового психологічного розвитку.

Підлітковий вік – це один з найважливіших етапів життя людини. В ньому багато джерел і починань всього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, ранимий, важкий і виявляється, що він більше, ніж інші періоди життя, залежить від реальностей довкілля.

Загальна характеристика підліткового віку варіює в різних теоріях залежно від їх основної ідеї. Так, в психоаналізі домінують ідеї статевого дозрівання і пошуку ідентичності, в когнітивних теоріях – зростання розумових здібностей, в діяльнісному підході – змін провідної діяльності. Однак, всі ці і багато інших підходів об'єднує те, що в них існують загальні показники, які характеризують даний вік. Вони визначаються численними соматичними, психічними і соціальними змінами [5].

Підлітковий період – це період переходу від дитинства до дорослості, усвідомлення себе як дорослої особи, появи прагнення бути і вважатись дорослим, переорієнтації з цінностей, характерних для дітей, на цінності світу дорослих. Поява відчуття дорослості як специфічного новоутворення самосвідомості є структурним центром особистості підлітка, тією її якістю, в якій відображається нова життєва позиція в ставленні до себе, людей і світу в

цілому. Саме воно визначає спрямованість і зміст активності підлітка, його нові прагнення, бажання, переживання і афектні реакції.

Складність полягає в тому, що підлітки, прагнучи визнання власної дорослості зі сторони оточуючих, ще не відчують себе (а тим більше, ще не є) дорослими повною мірою, по-справжньому. Та все ж саме це відчуття є тим новим, прогресивним в особистості, що обов'язково буде розвиватись, і саме на нього слід спиратись у педагогічній практиці.

Кардинальні зміни в структурі особистості підлітка зумовлюють його особливу чутливість до засвоєння норм, цінностей та способів поведінки, притаманних світу дорослих. По суті, мова йде про переорієнтацію з норм і цінностей дитячого світу на інші, дорослі, про вироблення особистісних утворень, які відіграють особливу і вирішальну роль в оволодінні дитиною соціальною ситуацією дорослого (Д. І. Фельдштейн).

Зростає прагнення підлітка бути самостійним, зумовлене всім ходом психічного розвитку, набутим життєвим досвідом та змінами в організмі, зумовленими його дозріванням. Одночасно підлітки гостро потребують доброзичливої і тактовної підтримки з боку дорослих, яка б допомагала здійсненню їх прагнення до самостійності. Помітно відрізняються прояви прагнення до самостійності в молодших і старших підлітків. Так, у поведінці перших ще переважають дитячі риси, їх цікавить передусім зовнішня сторона життя дорослих, те враження, яке їх вчинки справляють на інших. Самі вчинки часто бувають імпульсивними і безконтрольними.

Молодші підлітки ще недостатньо усвідомлюють власні дії, не прагнуть до самоаналізу, а, отже, часто не визнають очевидної провини, намагаючись будьщо виправдатись. Проблема полягає в тому, що їм вкрай важко прилюдно визнати свою провину, оскільки це рівноцінно руйнуванню підвалин власної особистості. Водночас вони, як правило, розуміють і глибоко переживають ситуацію.

Ставлення старших підлітків до своїх вчинків більш свідоме. Вони вже схильні до самоаналізу, хоч ще не завжди здатні справитись з ним. Їх вже

цікавить не лише зовнішня сторона життя дорослих, але й їх внутрішній світ, духовні якості.

Розвиваються специфічні особливості самосвідомості, що проявляються в самооцінці підлітка, в його оцінці ефективності різних видів своєї діяльності та своїх стосунків з дорослими і однолітками. Механізмом розвитку самосвідомості виступає рефлексія.

Самооцінка в цьому віці набуває не меншого значення, ніж оцінки дорослих, перетворюючись у надзвичайно важливий мотив поведінки. Переважна орієнтація підлітка на самооцінку пов'язана передусім з його прагненням до самостійності та незалежності, із самоповагою, вимогливістю до себе (Є. Савонько). Вже починаючи з шостого класу інтенсивно розвиваються особистісна та міжособова рефлексія, внаслідок підлітки починають вбачати причини своїх конфліктів чи, навпаки, успіхів у спілкуванні з товаришами в особливостях власної особистості (Н. Гуткіна).

Характерна для молодшого школяра рівновага позитивних і негативних самооцінок поступається місцем різкому невдоволенню собою, яке поширюється як на учбову діяльність, так і на всю систему взаємин з оточуючими. Можна говорити про своєрідну кризу самооцінки, більшою мірою притаманну хлопчикам, чим дівчаткам.

Виникає інтерес до себе та до інших людей, прагнення зрозуміти особливості людини та її взаємостосунки з іншими людьми, мотиви її вчинків та переживання. Яскраво виражена установка на порівняння себе з іншими. Особливо це стосується різних вчинків, адже саме в них виражається ставлення людини до чогось або ж до когось.

Розмірковування підлітка про себе, про своє життя не абстрактні, як це характерно для ранньої юності, а стосуються передусім того, що відбувається з ним, з іншими людьми, його стосунків з ними, життєвих планів тощо. Підліток оцінює власні вчинки, прагнучи осмислити їх наслідки в майбутньому. Він намагається зрозуміти свої особливості, взнати власні недоліки, що зумовлено потребою правильно будувати взаємини з дорослими

і однолітками, бути на висоті вимог інших людей, та й своїх власних. Останнє зумовлює домінуючу орієнтацію підлітків на позитивне в іншій людині (точніше, на те, що він вважає за таке), готовність брати з неї приклад. Орієнтація на певні зразки багато в чому визначає зміст нової системи життєвих цінностей та загальну спрямованість у формуванні особистості підлітка. Так, привабливими в цьому віці можуть стати зовнішні ознаки дорослості, саме в яких передусім вбачаються характерні ознаки і переваги цього статусу (куріння, випивка, слідування дорослій моді в одязі, косметиці, формах відпочинку, флірті тощо).

Для підлітків освоєння їх часто ототожнюється з утвердженням і демонстрацією власної дорослості найбільш легким шляхом – через наслідування. Поступово розширюються і поглиблюються уявлення підлітків про себе, зростає самостійність їх суджень з цього приводу. Однак інших людей підлітки поки що оцінюють повніше і правильніше, ніж себе. Особливо це стосується тих, з ким у них склалися близькі стосунки. Підлітки відкриті для спілкування з людьми, як однолітками, так і дорослими. Їх замкнутість зумовлена відчуттям, що їх не розуміють, переживанням несправедливості чи неповаги до себе. У цьому віці особливо яскраво виражена залежність від того, що про тебе говорять, і як до тебе ставляться.

Підлітки намагаються відкрити себе з кращого боку, заслужити схвальних відгуків від інших, особливо тих, чия думка для них важлива. Страх показати своє незнання або невміння може слугувати причиною надмірної сором'язливості та невпевненості в собі, набувати хворобливого характеру. Все це часто маскується напускною розв'язністю, бравадою і грубістю, які покликані прикрити внутрішню невпевненість. Цей вік характеризується емоційною нестабільністю та імпульсивністю поведінки. Підлітки часто спочатку роблять, а вже потім думають про зроблене, хоч і усвідомлюють при цьому, що слід було б поступити навпаки.

Отже, підлітковий вік – дуже важливий період у розвитку ідеалів особистості. Якщо для молодших підлітків такими ідеалами виступають

образи конкретних людей, то у старших підлітків вони набувають синтетичного характеру, базуючись на узагальненні уявлень про людей, якості яких їм імпонують. Ідеали стають взірцем для наслідування, правилом, у відповідності з яким намагаються діяти підлітки. Також у цьому віці відбувається дорослішання та становлення характеру.

1.3. Освітнє середовище як чинник розвитку акцентуацій характеру та акцентуованої поведінки підлітків

Сучасна педагогічна наука поряд з синергетичним, особистісно-орієнтованим, функціонально-діяльним, гуманістичним, компетентнісним підходами активно досліджує середовищно-орієнтований підхід до навчання, що розглядається як психолого-педагогічна проблема. Як базове поняття використовується «навчально-виховне середовище» як таке, що відбиває системні формуючі впливи предметного, соціального й інформаційного оточення. Зокрема, у своїх працях Ю. Мануйлов «середовищний підхід» представляє як спосіб організації середовища й оптимізації його позитивного впливу на розвиток особистості школяра. На думку вченого, середовищно-орієнтований підхід у навчанні дозволяє перенести акцент у діяльності вчителя чи викладача з активного педагогічного впливу на особистість учня, спрямувавши в русло активного використання навчально-виховного середовища, у якому відбувається його самонавчання і саморозвиток. При такій організації включаються механізми внутрішньої активності учня, його тісна взаємодія із тим же середовищем [3].

У своїх працях дослідники, як правило, досліджують одне із зазначених понять і подають авторське тлумачення, розкриваючи своє бачення сутності освітнього середовища. Вченими «освітнє середовище» розглядається як частина соціокультурного простору, зона взаємодії педагогічних систем, окремих елементів чи суб'єктів освітніх процесів.

Ідеї формування різних типів середовищ науковці використовують розробляючи загальнонаукові, педагогічні, психологічні підходи,

зокрема, авторські погляди на цю проблему знаходимо у працях учених Б.Д. Ельконіна, В.І. Слободчикова, С.К. Бондаревої, В.А. Ясвіна та ін.

Аналізуючи різні теоретичні джерела та враховуючи різні погляди на формування освітнього середовища, коротко подаємо такі характеристики та параметри освітнього середовища.

Широта освітнього середовища пов'язана зі структурно-змістовною характеристикою, що показує, які суб'єкти, об'єкти, процеси і явища включені в дане середовище. Наприклад, учень із незаможної селянської родини, низьким матеріальним достатком перебуває частіше у мінімальному освітньому середовищі, що значно відрізняється від умов столичного випускника, який з раннього віку одержує додаткову освіту, має можливість подорожувати, відвідувати інформаційні центри, користуватися комп'ютерною технікою тощо.

Інтенсивність освітнього середовища – структурно-динамічна характеристика, що показує ступінь насиченості середовища впливами й можливостями. Прикладом високої інтенсивності освітнього середовища можуть бути організовані спеціальні курси, що проводяться викладачами ВНЗ, де використовуються різні інтерактивні форми й методи занять: тренінги, ділові ігри, захисти індивідуальних проектів, перегляд відеоматеріалів тощо.

Ступінь усвідомленості освітнього середовища – показник свідомого включення всіх суб'єктів в освітній процес. У такому середовищі всі педагоги, учні, батьки добре мотивовані щодо майбутнього вибору, кожний усвідомлює відповідальність як за власну підготовленість, так і за результати спільної діяльності.

Узагальненість освітнього середовища характеризує ступінь координації діяльності всіх суб'єктів даного освітнього середовища. Високий ступінь узагальненості освітнього середовища навчального закладу забезпечується наявністю концепції діяльності закладу, яка доведена до всіх учасників освітнього процесу, активно обговорювалася всіма членами закладу.

Емоційність освітнього середовища характеризує співвідношення в ньому емоційного й раціонального компонентів. Очевидно, що певне освітнє середовище може бути як більш емоційно насиченим, так і емоційно збіднілим. Емоційність навчального середовища деякою мірою співвідноситься і з типом її модальності. Високі показники емоційності, за типологією Я. Корчака, характерні для творчого й кар'єрного середовища, більш низькі – у догматичному і безтурботному.

Домінантність освітнього середовища характеризує значимість даного локального середовища в системі цінностей суб'єктів навчально-виховного процесу. Домінантність описує освітнє середовище за критерієм «значуще-незначуще». Це показник ієрархічного положення даного освітнього середовища стосовно інших джерел впливу на особистість: чим більшу роль відіграє певне освітнє середовище в розвитку людини, тим вагоміша його роль, тим більша його доміантна.

Когерентність (узгодженість) освітнього середовища показує ступінь узгодженості впливу на особистість даного локального середовища із впливами інших факторів. Когерентність характеризує освітнє середовище за критерієм «гармонійне-негармонійне». Це показник ступеня узгодженості всіх локальних середовищ, функціональним суб'єктом яких є дана особистість. Іншими словами, когерентність показує, чи дане середовище відокремлене від особистості чи вона інтегрована в це середовище. Про високий ступінь когерентності освітнього середовища школи може, наприклад, свідчити чітка орієнтованість на освітні цілі, на соціальне замовлення села, регіону, комерційне замовлення підприємства та ін.

Соціальна активність, стабільність (стійкість) та мобільність освітнього середовища служить показником його соціально орієнтованого творчого потенціалу, його зв'язків з соціокультурними установами, закладами, громадськими організаціями тощо. Мобільність освітнього середовища служить показником його здатності до передбачених змін, еволюційних перетворень у напрямі вдосконалення. Готовність до постійних, активних,

узгоджених та спланованих перетворень в його організації, в оновленні зв'язків із зовнішніми та внутрішніми компонентами. Стійкість освітнього середовища відбиває його стабільність. Параметром стійкості служить часовий вимір, підготовлений опис досвіду щодо функціонування цього середовища, динаміка його розвитку, позитивні сторони, традиції.

Навчально-виховне середовище школи як сукупність цінностей і зразків успішного вирішення життєвих цілей та завдань служить джерелом цілеспрямованого розвитку особистості. Воно розвивається як цілісна система і містить у собі такі компоненти:

- просторово-семантичний: предметна організація життєвого простору школярів (дизайн інтер'єру школи, класних кімнат, символи школи, настінна інформація тощо);

- змістовно-методичний: концепції навчання, виховання, навчальні програми, плани, підручники, посібники, методичні рекомендації та ін.;

- комунікативно-організаційний: стиль спілкування, просторова і соціальна щільність середовища, організаційні форми і методи навчально-виховного процесу (урок, дидактична гра, екскурсія, учнівські дослідницькі співтовариства, органи шкільного самоврядування та ін.);

Сучасними вченими психодидактична модель освітнього середовища, розроблювана в рамках парадигми розвивального навчання і розглядається як:

- система впливів, що сприяють виявленню та розкриттю інтересів і здібностей учнів відповідно до природних задатків та нахилів; · сукупність умов для розкриття творчого потенціалу з урахуванням різних сфер психічних якостей учнів, їхніх задатків (фізичних, емоційних, пізнавальних, особистісних, духовно-моральних та ін.);

- наявність умов та можливостей для задоволення потреб кожного учня відповідно до індивідуальних освітніх траєкторій, вікових особливостей та інтересів;

– використання ефективних технологій навчання зорієнтованих на дітей різних рівнів навчальних здібностей, відповідно до природних фізіологічних і психологічних особливостей та закономірностей розвитку.

Навчально-виховне середовище характеризується трьома показниками: насиченість (ресурсний потенціал), структурованість (спосіб організації) та змістове наповнення (цілі, завдання, стратегії, програми, інформаційне забезпечення, технології тощо).

Середовище, в тому числі й освітнє, як частина просторово-предметного оточення розглядається як зарубіжними (Дж. Гібсон, У. Мейс, Т. Менг, М. Турвей, В. Ясвін та ін.), так і вітчизняними (Г. Балл, І. Бех, Є. Бондаревська, С. Максимова, О. Пехота, В. Рибалка, В. Семиченко, В. Серіков, С. Сисоєва та ін.) дослідниками.

Досліджувач освітнього середовища В. Ясвін дає таке його визначення: «освітнє середовище – це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні» [90].

Освітнє середовище – сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти. Це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні.

Під терміном «освітнє середовище» ми розуміємо сукупність духовно-матеріальних умов його функціонування, що забезпечують саморозвиток вільної і активної особистості учні, реалізацію творчого потенціалу його особистості. Освітнє середовище виступає функціональним і просторовим об'єднанням суб'єктів освіти, між якими встановлюються тісні різнопланові групові взаємозв'язки, і може розглядатися як модель соціокультурного простору, в якому відбувається становлення особистості [36].

Відомо, що акцентуації характеру можуть розвиватися під впливом різних факторів. К. Леонгард відзначав їх складне походження, що залежить від вроджених, набутих або сформованих під впливом факторів соціального

середовища. До внутрішніх факторів належать: темперамент, характер, гормональний статус людини, особливості перинатального онтогенезу, несприятлива спадковість, дисбаланс у розвитку самооцінки. До зовнішніх факторів належать: соціальні умови життя, процес виховання, професійна діяльність, її стаж і профіль, психологічні травми, навколишнє середовище, в тому числі й освітнє середовище.

Зовнішньою орієнтацією характеру є середовище. С. Шуман вважає, що зовнішні подразники середовища стимулюють потреби людей і викликають певну поведінку. Протест проти перешкод, перепон, що заважають задоволенню актуальних потреб, діти висловлюють у вигляді впертості, непокори, грубості, втеч зі школи й дому. Усе це кваліфікується як поведінка, що відхиляється від норми. Це проявляється й розвивається в результаті нездатності дорослих зрозуміти та пояснити справжні причини агресивності дітей і застосування до них несправедливого покарання.

До зовнішніх факторів психологічного плану слід віднести й психічну травму, спровоковану різними психотравмуючими обставинами (конфлікти з батьками, друзями, учителями, неконтрольоване емоційний стан).

Висновки до розділу 1

Акцентуація, акцентуація характеру, акцентуація особистості – особливість характеру (в інших джерелах – особистості) людини, що знаходиться в межах клінічної норми, при якій окремі його риси надмірно посилені, унаслідок чого виявляється вибіркова уразливість стосовно одних психогенних впливів при збереженні стійкості, адаптованості до інших. Акцентуації не є психічними розладами, але за певними своїми властивостями схожі з розладами особистості, що дозволяє робити припущення про наявність між ними зв'язку. Вперше поняття «акцентуація характеру» запровадив німецький психіатр К. Леонгард, який у своїх працях розглядав акцентуації як посилення окремих рис характеру, що можуть призводити до специфічної вразливості особистості в певних ситуаціях, але не обов'язково ведуть до

психічного розладу. Інший дослідник, А. Є. Лічко, адаптував концепцію Леонгарда до підліткового віку та розширив класифікацію акцентуацій, підкреслюючи їхній динамічний характер і можливість переходу в психопатії за несприятливих умов.

Підлітковий вік характеризується особливими соціальною ситуацією, видами діяльності, новоутвореннями, специфічним перебігом кризи. Значні зміни відбуваються у розвитку інтелектуальної, спонукальної та емоційно-вольової сфер, у становленні самосвідомості. За несприятливих соціально-психологічних умов виникають труднощі у розвитку особистості, зокрема формування акцентуацій характеру. Знання дорослими (батьками, педагогами) вікових та індивідуальних особливостей підлітків дає їм змогу ефективно керувати психічним та особистісним розвитком дітей, попереджувати й долати труднощі і проблеми. Акцентуації характеру в підлітковому віці мають свої особливості формування та прояву, що зумовлені низкою біологічних, психологічних і соціальних чинників. У цьому віці особистість проходить етап активного розвитку, формуються цінності, установки, стиль поведінки, тому вплив різних чинників може як посилити, так і пом'якшити акцентуйовані риси.

Підлітковий вік (приблизно 11–16 років) є періодом глибоких змін у розвитку особистості. Це час формування самосвідомості, нових потреб, ускладнення міжособистісних відносин та становлення життєвих орієнтирів. У психології цей період часто називають «критичним» або «перехідним», оскільки саме в цей час закладаються основи дорослої особистості.

Освітнє середовище – сукупність об'єктивних зовнішніх умов, факторів, соціальних об'єктів, необхідних для успішного функціонування освіти. Це система впливів і умов формування особистості, а також можливостей для її розвитку, які містяться в соціальному і просторово-предметному оточенні. Широта освітнього середовища пов'язана зі структурно-змістовною характеристикою, що показує, які суб'єкти, об'єкти, процеси і явища включені в дане середовище. Освітнє середовище відіграє важливу роль у формуванні

особистості дитини та підлітка. Воно може як сприяти гармонійному розвитку, так і посилювати акцентуйовані риси характеру, якщо не враховує індивідуальні особливості учнів. Саме в закладі освіти дитина проводить значну частину часу, набуває соціального досвіду, формує взаємини з ровесниками і дорослими, а отже, навчальне середовище є потужним фактором впливу.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АКЦЕНТУЙОВАНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

2.1. Методологічні та методичні засади дослідження поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі: методи, методики та процедури дослідження

Емпіричне дослідження особливостей розвитку особистісних акцентуацій у підлітків, яке ґрунтується на науково-теоретичному підході, описаному в розділі 1 кваліфікаційної роботи, є важливим етапом у психологічному вивченні міжособистісних взаємовідносин у підлітків, оскільки воно дозволяє отримати фактичні дані, що відображають реальний стан міжособистісних відносин у конкретній соціальній групі. Процес організації та проведення емпіричного дослідження вимагає чіткого планування, ретельного підбору методів і технік збору даних, а також дотримання етичних принципів.

У психології для дослідження акцентуацій характеру використовуються різноманітні емпіричні методи, які дозволяють виявити особливості особистості та поведінки індивіда. Ось основні з них:

1. Психодіагностичні методи:

– Опитувальники і анкети – широко використовуються для виявлення акцентуацій характеру. Наприклад:

– Опитувальник акцентуацій характеру А. Є. Личка – один із найбільш розповсюджених інструментів для визначення типів акцентуацій серед підлітків.

– Методика Леонгарда-Шмішека – ще один відомий тест для визначення акцентуацій, що охоплює різні типи акцентуацій характеру.

– Методика Р. Кеттела (16-факторний опитувальник) – дозволяє оцінити ряд особистісних характеристик, які можуть бути корисні для виявлення акцентуацій.

2. Психологічне спостереження, під час якого дослідник оцінює поведінку підлітків в різних ситуаціях, зокрема в умовах навчальної діяльності, міжособистісного спілкування, під час виконання різних завдань або в стресових ситуаціях. Це дозволяє виявити прояви акцентуацій характеру у реальних умовах.

3. Проективні методи:

– Тест «Роршах» – проективний метод, який допомагає оцінити рівень адаптації, емоційні реакції, а також акцентуації характеру на основі інтерпретації чорнильних плям.

– Тематичний апперцепційний тест (ТАТ) – допомагає визначити емоційно-особистісні особливості, а також стресові реакції на основі інтерпретацій картинок, що зображують соціальні ситуації.

4. Інтерв'ю – проведення структурованих або напівструктурованих інтерв'ю з підлітками та їхніми педагогами чи батьками для збору інформації про їхні поведінкові реакції, емоційний стан та особливості взаємодії з іншими людьми.

5. Методи самооцінки. Використання тестів самооцінки, де підлітки самостійно оцінюють свої власні емоційні та поведінкові реакції, що допомагає краще зрозуміти їхнє сприйняття власного характеру та поведінки.

6. Аналіз результатів діяльності – оцінка поведінки підлітка через аналіз його успішності в навчальному процесі, участі в групових завданнях, ставлення до навчання та взаємин з однолітками.

Завдяки поєднанню цих методів дослідники отримують комплексну картину акцентуацій характеру, що дозволяє не лише діагностувати типи акцентуацій, а й розробляти стратегії корекції та підтримки.

Методологічні засади дослідження визначають концептуальну основу аналізу поведінки акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує теоретичні положення психології особистості, вікової психології, педагогічної психології та психодіагностики.

Основні методологічні підходи:

1. Системний підхід – дозволяє розглядати поведінку акцентуйованих підлітків як взаємопов'язаний процес, що залежить від особистісних характеристик, соціальних чинників та впливу освітнього середовища.

2. Диференційно-психологічний підхід – забезпечує аналіз індивідуальних відмінностей у проявах акцентуацій характеру, що дає змогу розробити адаптовані стратегії педагогічного та психологічного супроводу.

3. Особистісно-орієнтований підхід – акцентує увагу на врахуванні індивідуальних особливостей кожного підлітка, створенні умов для його гармонійного розвитку та самореалізації в освітньому середовищі.

4. Діяльнісний підхід – розглядає поведінку акцентуйованих підлітків через їхню активну взаємодію з навчальним середовищем, участь у навчальній та позаурочній діяльності.

5. Екологічний підхід – підкреслює значення впливу шкільного середовища на формування та розвиток поведінкових особливостей акцентуйованих підлітків.

Теоретична база дослідження:

1. Концепція акцентуацій характеру (К. Леонгард, А. Личко) як основа для визначення типології акцентуйованих підлітків та їхніх поведінкових особливостей.

2. Теорія психосоціального розвитку (Е. Еріксон), що пояснює вікові особливості становлення особистості у підлітковому віці.

3. Теорія соціального навчіння (А. Бандура) як підґрунтя для аналізу поведінкових реакцій підлітків під впливом соціального середовища.

4. Теорія соціальної адаптації (Р. Лазарус, Г. Келлі), яка визначає механізми пристосування підлітків до освітнього середовища.

Таким чином, дослідження ґрунтується на комплексному підході, що дозволяє всебічно вивчити особливості поведінки акцентуйованих підлітків, виявити детермінанти їхньої поведінки та розробити ефективні методи психологічної підтримки.

Для вирішення проблеми дослідження було проведено емпіричне вивчення особливостей розвитку акцентуації характеру особистості в підлітковому віці, що дозволило визначити типові поведінкові прояви акцентуєваних підлітків в освітньому середовищі.

У процесі дослідження було розроблено послідовність етапів, яка включала:

1. Підготовчий етап – аналіз наукової літератури з проблеми акцентуацій характеру, визначення основних теоретичних підходів і вибір методів дослідження.

2. Констатувальний етап – діагностика рівня агресивності та вивчення домінуючих типів акцентуацій особистості у підлітків.

3. Етап обробки даних включав у себе обробку та інтерпретацію отриманих результатів дослідження.

4. Формувальний етап мав на меті визначення напрямів психологічної роботи з підлітками з різними типами акцентуацій особистості та психолого-педагогічних підходів, необхідних для психологічної корекції.

Вибірку дослідження склали 24 учні Старокостянтинівської ЗОШ I-III ступенів №7 м.Старокостянтинів у яких виявлено акцентуації характеру різного типу. Їх було відібрано із загальної кількості учнів підліткового віку. Далі із ними проводилися тестування для виявлення особливостей поведінки в освітньому середовищі.

Емпіричне дослідження базується на психодіагностичних методиках, апробованих та надійних у сучасній психології, а саме

- I. Методика визначення рівня агресивності (А. Басса-Дарки) [72]. Готовність до агресивної поведінки може бути досить стійкою рисою особистості. Зниженню агресії може сприяти включення психологічних механізмів емпатії та ідентифікації, які пробуджують здатність людини до співпереживання.

А. Басс розділив поняття «агресія» і «ворожість», визначивши останню як «реакцію, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій». Розробляючи опитувальник, Басс і Дарка виділили наступні типи реакцій:

- 1) Фізична - застосування фізичної сили проти іншої людини.
- 2) Непрямі, опосередковані - атаки, спрямовані опосередковано на інших (розіграші, плітки тощо), атаки, спрямовані ні на кого, атаки, спрямовані на предмети, що належать іншим, тощо.
- 3) Дратівливість - негативні почуття, що проявляються при найменшому хвилюванні, проявляються у спалахах гніву, різкості та грубості.
- 4) Негативізм - тип поведінки, при якому людина пасивно або активно чинить опір і виступає проти існуючих звичаїв і норм.
- 5) Проявами агресії також є заздрість, образа та ненависть до інших за їхню реальну чи уявну поведінку.
- 6) Підозрілість також вважається проявом агресії, що виявляється в певних проявах недовіри та надмірної обережності, а також у переконанні, що інші завдають або намагаються завдати шкоди.
- 7) Вербальна агресія, тобто вираження негативних почуттів у вигляді бійок, крику або словесних відповідей, таких як погрози, прокльони та лайка.
- 8) Прояви агресії також включають почуття провини і виявляють переконання людини в тому, що вона є поганою людиною (самоагресія).

II. Тест особистісних акцентуацій В. Дворщенка [72] (ОА) є модифікованою версією патохарактерологічного особистісного опитувальника (ПДО) для підлітків, розробленого А. Лічко. Тест призначений для оцінки типу акцентуації особистості (П. Б. Ганнушкін, О. В. Кербіков) підлітків і молодих людей (далі - досліджувані) у віці 14-20 років, які мають не менше восьми років середньої освіти, без розумової відсталості ($IQ > 70$) і значущої психопатології та з позитивною мотивацією до проходження тестування.

Тест дозволяє визначити характеристики досліджуваного за наступними шкалами:

1. ставлення до тесту: схильність до обману (D), тобто протилежність симуляції, бажання здаватися кращим, ступінь відвертості (O);

2. риси характеру: гіпертимний (Г), циклоїдний (Ц), легковажний (Л), астено-невротичний (А), сенситивний (С), психастенічний (П), шизоїдний (Ш), епілептоїдний (Е), істероїдний (І), нестійкий (Н) та їх комбінації.

3. інші риси особистості: особистісна інконгруентність (Dx), тобто одночасне поєднання одного типу акцентуації з несумісним типом рис; можливість органічного виникнення акцентуації (O), ступінь конформності (C), реакція вивільнення (E), співвідношення маскулітності (M) і фемінітності (F) в системі відносин; делінквентна (D), депресивна схильність (D), ризик наркотизації (Nc) (ініціація вживання психоактивних речовин), ризик соціальної дезадаптації (Sd), потенціал розладу особистості (Pd), щирість (S») або демонстративність (Sfl) суїцидальних спроб.

Dx, D, Nc, Sd, Sfl і S є вторинними показниками. Їх значення визначаються на основі значень інших (первинних для них) шкал.

Тест повинен проводитися в максимально комфортних для досліджуваного умовах, з експериментатором в окремій кімнаті, щоб ніхто не був присутній і ніщо не відволікало досліджуваного. При груповому тестуванні необхідно стежити за тим, щоб кожен працював самостійно і виключити будь-який вплив між досліджуваними (поради, підказки, підглядання, коментарі і т.д.). Для обробки первинних відповідей за шкалами використовуються ключі. Корисно використовувати спеціальну діагностичну маску, створену на основі реєстраційної форми,

III. Методика діагностики поведінки, що відхиляється від норми (А. Орел) [72]. Дана методика являє собою стандартизований тест-опитувальник, спрямований на вимірювання готовності (схильності) підлітків до різних форм девіантної поведінки. Опитувальник являє собою набір специфічних психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності (схильності) до певних форм девіантної поведінки.

Методологія опитувальника передбачає врахування та модифікацію

установок досліджуваних на соціально бажані відповіді.

Шкали опитувальника поділяються на змістовні та сервісні. Змістовні шкали спрямовані на вимірювання психологічного змісту складних форм взаємопов'язаної девіантної поведінки, тобто соціальних та особистісних установок, що стоять за цими поведінковими проявами.

Шкала послуг призначена для вимірювання схильності досліджуваних надавати соціально прийнятну інформацію про себе, оцінки надійності результатів опитувальника в цілому та модифікації результатів змістової шкали відповідно до вираженості установок досліджуваних щодо соціально бажаних відповідей.

Процедура дослідження:

Етап 1: вибірка – підлітки віком 14-16 років, діагностовані за допомогою психодіагностичних методик.

Етап 2: проведення тестування та збору даних через опитувальники.

Етап 3: обробка та аналіз отриманих даних, виявлення закономірностей проявів акцентуацій в освітньому середовищі.

Етап 4: розробка рекомендацій для педагогів та психологів щодо вибору психолого-педагогічних підходів до роботи з акцентуйованими підлітками.

Етап 5: розробка програми психокорекції і профілактики для підлітків з акцентуаціями.

Таким чином, процедура дослідження є комплексною і багатоступеневою, що дозволяє не лише визначити типи акцентуацій, але й розробити ефективні стратегії роботи з підлітками в освітньому середовищі.

2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих емпіричних даних

Провівши констатувальний етап експерименту, здійснено обробку та інтерпретацію отриманих даних. Аналіз результатів дослідження необхідно представити в логічній послідовності.

Результати дослідження за методикою А. Басса-Дарки подані у таблиці 2.1. та на рисунку 2.1.

Таблиця 2.1.

**Результати дослідження типу агресивності підлітків за методикою
А. Басса-Дарки (n=24)**

№ п/п	Типи агресивності	Кількість досліджуваних з вибірки (у %)
1	Фізична агресія	0 (0%)
2	Непряма агресія	2 (8,3%)
3	Роздратування	4 (16,7%)
4	Негативізм	2 (8,3%)
5	Ображення	2 (8,3%)
6	Словесна агресія	5 (20,8%)
7	Почуття провини	3 (12,5%)
8	Не схильність до агресії	6 (25%)

На основі отриманих результатів дослідження можна зробити висновки, що жоден (0%) з досліджуваних даної вибірки не належить до типу «Фізична агресія», тобто не проявляє агресію через бійку або фізичний тиск, тобто, вона відсутня. Фізична агресія (напад) також розуміється як використання фізичної сили проти іншої особи.

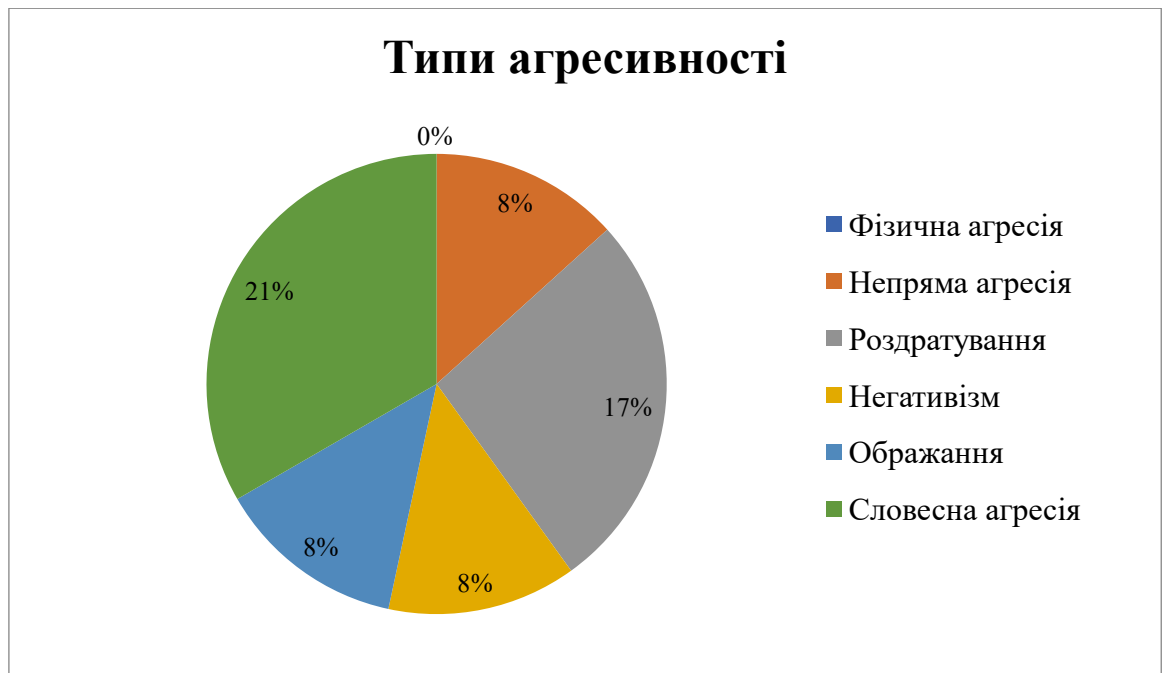

Рис. 2.1. Результати дослідження типу агресивності підлітків за методикою А. Басса-Дарки (n=24)

Двоє досліджуваних (8,3%) належать до типу «непрямої агресії», що свідчить про те, що їх вияв агресії спрямований на інших у вигляді злих жартів чи пліток, або виражається у спалахах гніву, таких як тупання ногами чи стукіт кулаками по столу. Непряма агресія також спрямована через іншу людину або групу людей.

Четверо досліджуваних (16,7%) належать до типу агресії «Роздратування». Такі підлітки проявляють негативні емоції при найменшому хвилюванні. Це може проявлятися в істериках та грубій поведінці. Також це свідчить про готовність до прояву при найменшому збудженні запальності, різкості, брутальності.

До типу агресії «Негативізм» належать двоє досліджуваних (8,3%). Така опозиційна форма поведінки, спрямована проти авторитетів або керівництва; це поведінка від пасивного опору до активної боротьби проти традицій або законів.

До типу агресії «Ображення» належать двоє осіб (8,3%). Образа у цьому випадку сприймається як заздрість і ненависть до інших, викликані почуттям гіркоти і гніву на весь світ за реальні або уявні страждання.

П'ятеро (20,8%) досліджуваних належать до типу «Словесна агресія». Це означає, що ці підлітки виражають негативні почуття у вигляді сварок, крику, вереску або погроз, прокльонів та лайки. Цей тип є найганебнішим у форматі відношення до людини та її гідності.

Троє (12,5%) досліджуваних були віднесені до типу «Почуття провини» як прояву агресії. Цей тип підлітків переконаний, що вони самі в усьому винні. Їх агресія спрямована проти них самих. Такий тип агресії називають самоагресією. Автор описує це тип як наявність переконання у досліджуваного в тому, що він є поганою людиною, наявність у нього каяття совісті.

У шести (25%) досліджуваних не виявлено жодного типу агресії, що є у переліку в даній методиці.

Таким чином, описані вище типи агресивної поведінки підлітків є одним з основних проявів цієї вікової групи. Найпоширенішими проявами агресивної поведінки у підлітків є вербальна агресія (20,8%), роздратування (16,7%), почуття вини (12,5%).

Наступна методика, що використовувалися – це методика визначення типів акцентуацій характеру підлітків (В. Дворщенко). Отримані результати дослідження типів акцентуацій характеру підлітків подані у табл. 2.2. та на рис. 2.2.

Таким чином, виявлено, що у всіх досліджуваних виражені названі вище домінуючі типи акцентуацій характеру. Причому найбільшу відсоткову частку займають психастенічний (25%), епілептоїдний (20,8%), істероїдний (20,8%), нестійкий (16,7%) типи акцентуацій характеру. Короткий опис специфічних типів особистісних акцентуацій знаходиться у повному доступі книзі самого автора або у підручниках з психології [8].

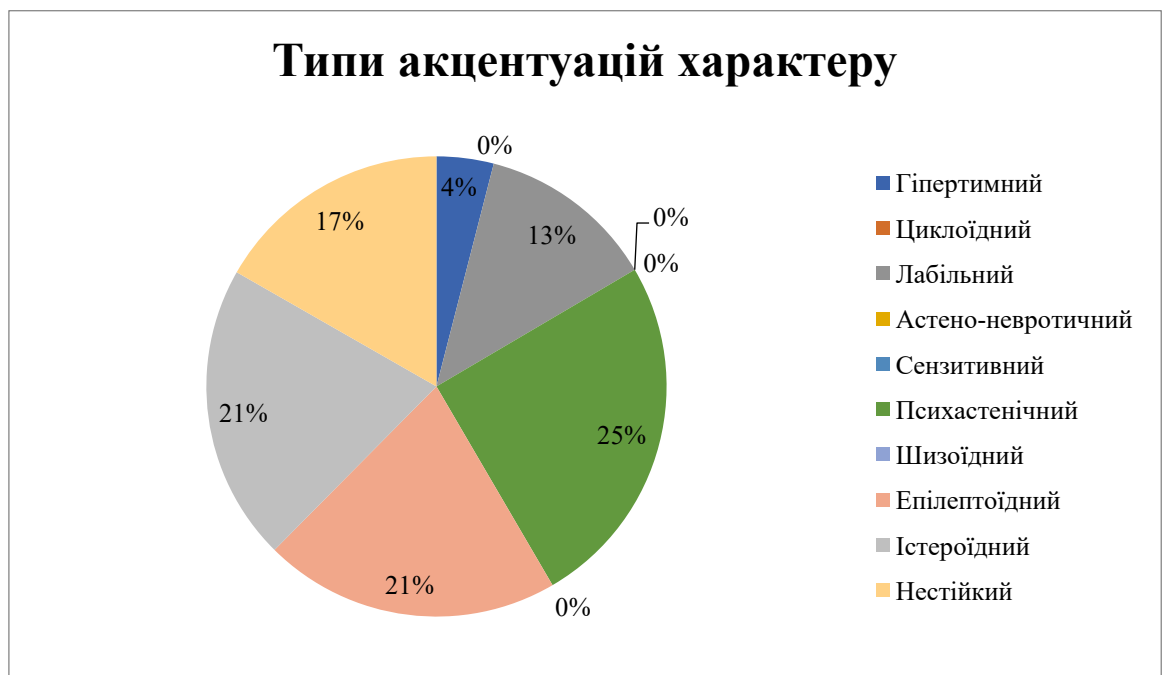
Таблиця 2.2.

Типи акцентуацій характеру підлітків (В. Дворщенко) (n=24)

№ п/п	Тип акцентуацій характеру	Кількість досліджуваних з вибірки (у %)
1	гіпертимний	1 (0,04%)
2	циклоїдний	0 (0%)
3	лабільний	3 (12,5%)
4	астено-невротичний	0 (0%)
5	сензитивний	0 (0%)
6	психастенічний	6 (25%)
7	шизоїдний	0 (0%)
8	епілептоїдний	5 (20,8%)
9	істероїдний	5 (20,8%)
10	нестійкий	4 (16,7%)

Порівняння всіх результатів дослідження доводить на думку, що існує тенденція до сумісності типів акцентуацій підлітків за двома методиками виявлення типів акцентуацій останніх. Так, наприклад, у досліджуваного, який зашифрований за номером один – за методикою визначення акцентуації особистості Л. Леонгарда виявлено гіпертимний тип акцентуації особистості, а за тестом акцентуації особистості (В. Дворщенко) – психастенічний, епілептоїдний. Нижче наведено стислий виклад результатів дослідження.

Щодо типів агресії, то «роздратування» характерна для підлітків акцентуацій типу ГЦ, Н, НІ; «непряма агресія» – акцентуації ЗГ, «негативізм» – акцентуації ДІ; «словесна агресія» – акцентуації ЗГ, ДГ, «ображення» – акцентуації ЛА, «почуття провини» ЛА, ЛІ, Н типи акцентуацій, «не схильний до агресії» – з ІЛ, ІА типом акцентуацій.

**Рис. 2.2. Типи акцентуацій характеру підлітків (В. Дворщенко)
(n=24)**

Схильність до девіантної поведінки визначали за допомогою методики «Діагностика девіантної поведінки» (А. Орел) (рис. 3.3). Отримані первинні бали за методикою були переведені в Т-бали. Усі результати представлені

відповідно до критерію меж варіації Т-балів за кожною шкалою та середнього показника за шкалою для даної вибірки.

Так, за шкалою 1 «установки на соціально бажані відповіді» діапазон балів становить 50-65, середній Т-бал – 52, свідчить про помірну схильність давати соціально бажані відповіді при заповненні опитувальника. Бал вище 60 свідчить про тривіальну соціальну норми, що свідчить про схильність до їх суворого дотримання, свідоме прагнення виглядати краще та уважність до ситуації, в якій опитуваний перебуває.

За шкалою 2 «Схильність до подолання норм і правил» діапазон оцінок становить 40-55 балів, середній показник Т-балів – 52, свідчать про наявність вищезазначених тенденцій і демонструють нонконформістську позицію досліджуваного, схильність протиставляти власні норми і цінності груповим, схильність «порушувати спокій», схильність до подолання норм і правил, а також про те, що досліджуваний не бажає підпорядковуватися нормам і цінностям групи. Свідчить про схильність до пошуку труднощів. Якщо показник за шкалою нижче 50 балів, то це свідчить про конформістську позицію досліджуваного, його схильність підкорятися стереотипам і загальноприйнятим нормам поведінки. У деяких випадках ця оцінка також застосовується, якщо інтелектуальний рівень досліджуваного є достатньо високим, і він схильний приховувати свої справжні норми та цінності (наочно це представлено на рис.2.3):

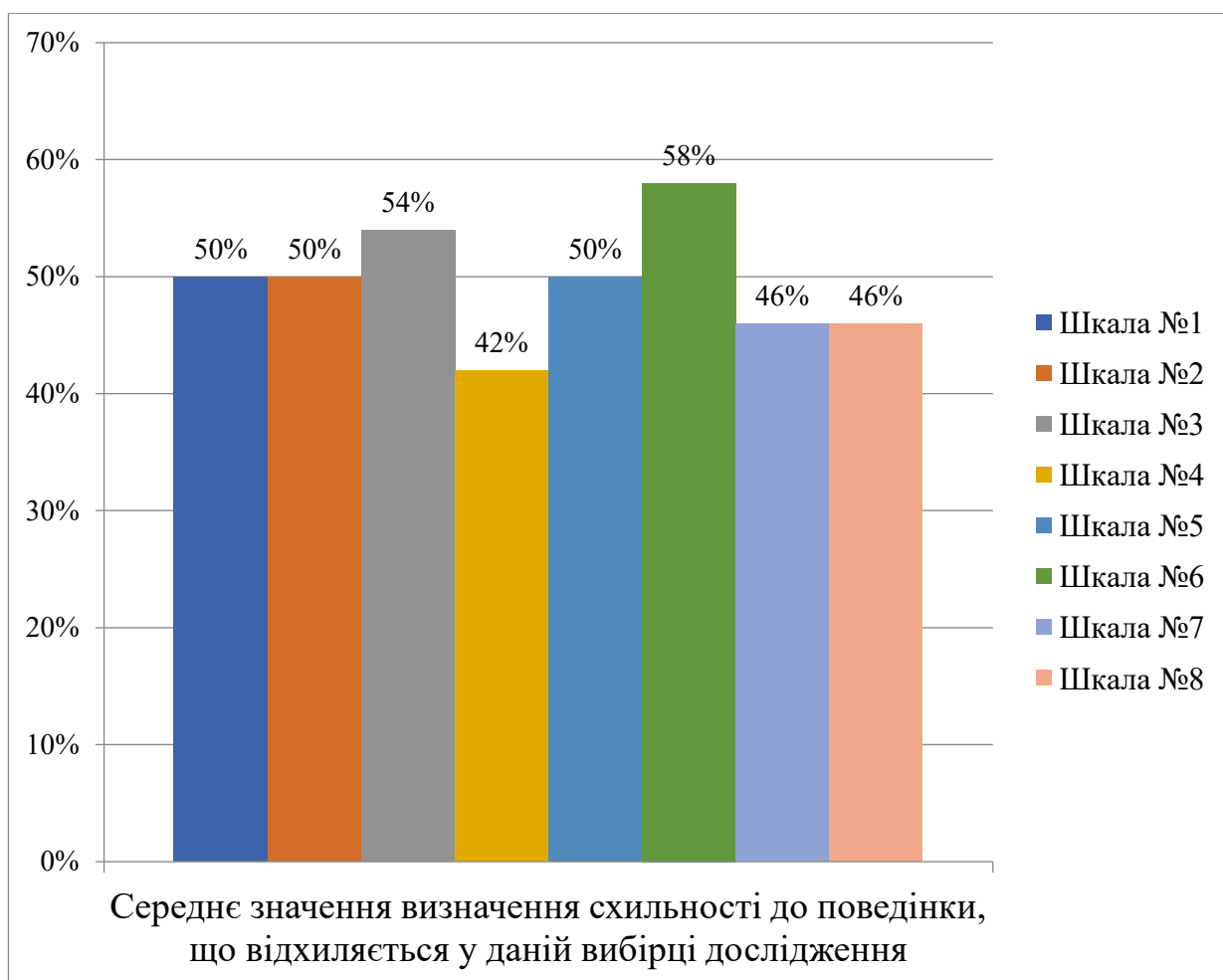

Рис. 2.3. Середнє значення визначення схильності до поведінки, що відхиляється у даній вибірці дослідження

За шкалою під номером три «адиктивна поведінка» діапазон варіативності становить 40-65 балів при середньому значенні 54 Т-бали. Результати 50-70 Т-балів за цією шкалою свідчать про схильність до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану та використання ілюзорних компенсаторних методів для вирішення особистих проблем. Крім того, результати свідчать про орієнтацію на чуттєві аспекти життя, наявність «жаги до відчуттів» та гедоністичних норм і цінностей; Т-бали нижче 50 вказують на те, що вищезазначені тенденції не виражені або соціальний контроль поведінкових реакцій недостатньо розвинений.

Шкала 4 «Схильність до самоушкодження та саморуйнівної поведінки»: кількість балів коливається від 35 до 55, середній показник - 42 Т-бали.

Результати в діапазоні 50-70 Т-балів за шкалою 4 свідчать про низьке відчуття цінності власного життя, схильність до ризику, виражене прагнення до гострих відчуттів та садомазохістські нахили. Показники нижче 50 балів за цією шкалою свідчать про відсутність готовності до саморуйнівної поведінки, відсутність схильності до соматизації тривоги та відсутність схильності до актуалізації комплексу провини у поведінкових реакціях.

За шкалою 5 «Агресивність та схильність до насильства» діапазон балів 40-60, середній показник 50Т балів; показники в діапазоні 50-60Т балів свідчать про наявність у досліджуваного агресивних тенденцій; показники 60-70Т балів - про агресивну спрямованість особистості по відношенню до оточуючих, схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, схильність до використання приниження партнера по спілкуванню як засобу стабілізації самооцінки, наявність садистських тенденцій.

Т-бали нижче 50 свідчать про відсутність агресивних тенденцій, неприйнятність насильства як засобу вирішення проблем та нетипову агресію як засіб виходу з фруструючих ситуацій. Низькі показники за цією шкалою та високі показники за шкалою соціальної бажаності свідчать про високий рівень соціального контролю над поведінковими реакціями.

За шкалою № 6 «Вольовий контроль емоційних реакцій» діапазон балів 40-65, середнє значення 58 Т балів; бали в діапазоні 60-70 Т балів свідчать про слабкий вольовий контроль емоційної сфери, небажання або нездатність контролювати поведінкове вираження емоційних реакцій. Вказує. Також вказує на схильність діяти безпосередньо на негативні емоції без зволікання і відсутність вольового контролю над своїми бажаннями і чуттєвими імпульсами. Оцінка нижче 50 балів за цією шкалою свідчить про те, що ці тенденції є помірними і що людина має твердий самоконтроль над будь-якими емоційними поведінковими реакціями та чуттєвими імпульсами.

За шкалою № 7 «делінквентні тенденції» діапазон оцінок становить 35-55 балів, середнє значення - 48 балів; результати в діапазоні 50-60 балів свідчать про наявність у досліджуваного делінквентних тенденцій і низький рівень

соціального контролю; результати нижче 50 балів свідчать про помірний ступінь вираженості цих тенденцій, а також про те, що соціальний контроль над ними є недостатнім. бажаності в поєднанні з високими показниками за шкалою бажаності може свідчити про високий рівень соціального контролю. Слід також мати на увазі, що пункти, включені до шкали делінквентності, відрізняються в жіночій і чоловічій версіях методики, оскільки зміст і структура делінквентної поведінки у хлопчиків і дівчаток суттєво відрізняються.

Шкала № 8 «Прийняття соціальних ролей жінок» стосується лише жінок і має діапазон оцінок 40-55 балів та середнє значення 44Т балів; до 50Т балів свідчить про готовність брати на себе жіночі ролі; нижче 50Т балів - про низьку готовність брати на себе жіночі ролі; нижче 50Т балів - про низьку готовність брати на себе жіночі ролі.

Отже, отримані дані свідчать про можливість узгодження типів акцентуації особистості підлітків за допомогою різних методик за умови позитивної мотивації до проходження. Також очевидно, що тип агресії залежить від типу акцентуації, описаного вище.

Висновки до розділу 2

У процесі реалізації завдань дослідження було проведено емпіричний аналіз особливостей розвитку акцентуацій характеру у підлітків. Експеримент складався з трьох ключових етапів. Перший етап включав констатувальний експеримент, спрямований на оцінку рівня агресивності та виявлення домінуючих типів акцентуацій характеру в підлітковому віці. На другому етапі здійснювалася обробка й інтерпретація отриманих результатів. Третій етап мав за мету розробку рекомендацій для психологічної роботи з підлітками різних акцентуацій та вибору психолого-педагогічних підходів, що сприяють корекції їхньої поведінки.

За результатами емпіричного дослідження були визначені рівні агресивності, а також домінуючі типи акцентуацій особистості у підлітків.

Основними проявами агресивної поведінки серед опитаних виявилися вербальна агресія, дратівливість, почуття провини і негативізм. Найбільш поширеними типами акцентуацій характеру є психастенічний, епілептоїдний, істероїдний і нестійкий.

У результаті проведеного дослідження акцентуацій характеру та агресивності підлітків було отримано ряд важливих результатів, які мають практичне значення для розуміння особливостей психологічних характеристик цієї вікової групи. Так, рівень агресивності підлітків визначено за результатами дослідження за методикою А. Басса-Дарки було виявлено, що серед підлітків переважають нефізичні форми агресії. Серед найбільш виражених форм агресії можна відзначити: словесну агресію (20,8%), роздратування (16,7%), почуття провини (12,5%). Це свідчить про наявність у підлітків схильності до емоційних та психічних проявів агресії, що не завжди виявляються через фізичні конфлікти. Водночас фізична агресія у вибірці не виявилася, що може вказувати на певну соціальну адаптованість або на приховані форми агресивної поведінки.

Типи акцентуацій характеру за методикою В. Дворщенка було виявлено, що підлітки в основному мають такі типи акцентуацій характеру: психастенічний тип (25%), епілептоїдний тип (20,8%), істероїдний тип (20,8%), нестійкий тип (16,7%). Це свідчить про емоційну нестійкість, внутрішні суперечності та схильність до конфліктів в поведінці підлітків. Особливо це характерно для тих, хто має екстремальні форми акцентуацій, як-от епілептоїдні та психастенічні риси, що зумовлюють підвищену чутливість до стресових ситуацій та конфліктів.

Взаємозв'язок між агресією та акцентуаціями характеру – аналіз взаємозв'язку між агресією та типами акцентуацій показав, що: роздратування найчастіше спостерігається у підлітків із гіпертимним, нестійким та епілептоїдним типами акцентуації, словесна агресія характерна для підлітків із демонстративним і епілептоїдним типами, почуття провини спостерігається у підлітків із лабільним, інтровертованим та нестійким типами акцентуації.

Це підкреслює важливість урахування типів акцентуацій при роботі з підлітками, адже різні акцентуації можуть зумовлювати специфічні форми агресії та емоційних порушень.

Схильність до девіантної поведінки було а результатами методики А. Орел, рівень схильності до девіантної поведінки у підлітків є помірним, з середнім Т-балом за шкалою «Схильність до подолання норм» на рівні 52. Це вказує на тенденцію до порушення соціальних норм і пошук труднощів. Підлітки схильні до опору груповому тиску, що є важливим фактором у формуванні їхнього поведінкового стереотипу.

Таким чином, результати дослідження свідчать про те, що підлітки часто проявляють непрямі та вербальні форми агресії, що може бути пов'язано з емоційною напруженістю та нестійкістю характеру. Такі прояви є типовими для цього вікового періоду, однак вони також можуть вказувати на внутрішні конфлікти, які потребують уваги з боку педагогів, психологів і батьків. Тому важливо надавати підліткам психологічну підтримку, розвивати їхні соціальні навички та допомагати у формуванні позитивних форм самовираження, аби мінімізувати ризик девіантної поведінки в майбутньому.

РОЗДІЛ 3

МОЖЛИВОСТІ КОРЕКЦІЇ АСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ АКЦЕНТУЙОВАНИХ ПІДЛІТКІВ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ

3.1. Обґрунтування програми щодо усунення негативних проявів поведінки акцентуйованих підлітків в освітньому середовищі

На основі аналізу отриманих на попередньому етапі емпіричних даних нами було визначено групи ризику, до яких потрапили учні з акцентуйованими рисами характеру та схильністю до проявів девіантної поведінки й агресивності. Для поліпшення ситуації була запропонована програма, спрямована на подолання негативних поведінкових тенденцій серед молоді з акцентуаціями в освітньому середовищі.

Програма включає ведення щоденників спостережень за учнями, проведення тематичних бесід, а також виконання корекційно-розвивальних вправ, що враховують тип акцентуації кожного з підлітків. Ці заходи покликані сприяти гармонізації особистості та мінімізації ризикованої поведінки.

Першим етапом роботи з такими учнями рекомендується заповнення щоденника спостережень, який супроводжуватиме їх упродовж усього періоду навчання. У цей щоденник необхідно регулярно записувати спостереження, отримані як під час навчального процесу, так і поза ним (зокрема, під час перерв, розмов із однолітками та проведення позакласних заходів). На першій сторінці доцільно вказати основну інформацію про дитину: дату народження, склад сім'ї, особливості її психологічного клімату, професії батьків, рівень їхньої освіти та культури, а також особистісні характеристики дитини і її сфери інтересів.

Щоденник рекомендується умовно поділити на три частини, кожна з яких матиме своє призначення та фокус уваги.

Перша частина щоденника зосереджена на характеристиці ставлення до діяльності. У ній аналізується, які види роботи людина виконує особливо

успішно, яким віддає перевагу, а які не вдаються зовсім. Розглядається основний мотив діяльності: чи прагне індивід досягати високих результатів, займатися творчістю, виконувати практичні завдання або отримувати лише задоволення від процесу. Описується також спрямованість дій: чи здатен він доводити розпочате до завершення, як реагує на труднощі — мобілізується і долає їх самостійно, звертається за допомогою, чи губиться і дозволяє перепонам завадити прогресу. Важливо оцінити реакції на успіх або невдачу: спокійна, напружена або байдуже-нейтральна. Додається аналіз того, наскільки людина здатна перевіряти результати своєї роботи, виправляти помилки, вдосконалювати виконане та об'єктивно оцінювати як свою, так і чужу працю – чи є в оцінках схильність до переоцінювання або заниження результатів.

Друга частина щоденника присвячена ставленню підлітків до інших людей. У ній розглядаються різноманітні аспекти соціальної взаємодії. Зокрема, це їхнє ставлення до дорослих – рідних, вчителів, знайомих і незнайомих. Окрему увагу приділено взаємодії з однолітками: які є відносини з друзями, як діти реагують на лідерів, байдужих чи неприємних осіб у своєму оточенні. Вивчається їхнє ставлення до людей своєї та протилежної статі: чи є вони лідерами у спілкуванні чи швидше підлеглими. Важливим є питання типу взаємодії, який вони обирають: чи надають перевагу спілкуванню через слова, міміку або жести; обирають широке коло друзів чи обмежуються вузьким і специфічним середовищем. Аналізується також поведінка у конфліктних ситуаціях: чи йдуть вони на компроміс, відстоюють справедливість, стоять на своєму або уникають суперечок.

Частина 3 щоденника присвячена вивченню самосприйняття дітей (що вони знають про себе, як вони себе бачать, чи здатні розпізнавати свої сильні та слабкі сторони, наскільки впевнені у собі, розвиток самооцінки та способи її прояву, відчуття сорому, його джерела і прояви, а також почуття провини та його природа).

Частина 4 – ааліз самосприйняття дітей у розширеному контексті (їхнє знання про себе, уявлення про свої характеристики, здатність визнавати переваги й недоліки, розвиток самооцінки та її прояви, сором і причини його виникнення, рівень домагань). Також звертається увага на усвідомлення гендерних ролей, наявність докорів сумління, усвідомлення себе в часовому вимірі (минуле, теперішнє, майбутнє). Додатково враховуються їхнє ставлення до прав і обов'язків, рівень розвиненості почуття відповідальності, а також їх зовнішній вигляд, будова тіла, здібності, особистісні риси тощо.

Також варто звернути увагу на проведення бесід на наступні теми:

Бесіда «Настрій»:

1. Що для тебе означає перебувати в гарному настрої?
2. Як ти розумієш, що твій настрій хороший?
3. У яких ситуаціях ти відчуваєшся добре?
4. Коли тобі буває погано?
5. Як ти відчуваєшся зараз і чому?

Бесіда «Бажання»:

1. Що є твоїм найбільшим бажанням?
2. Чи вважаєш це бажання реалістичним? Чому?
3. Як би ти себе відчував, якби це бажання здійснилося? Чому саме так?
4. Від кого залежить реалізація цього бажання?
5. Що є тим, чого ти хочеш найменше? Чому так?
6. Що ти можеш зробити, щоб уникнути того, чого не хочеш?

Бесіда «Любов»:

1. Як ти розумієш поняття «любити»?
2. Як впізнати людину, яку ти любиш?
3. Хто є тими людьми, яких ти любиш і чому?
4. Як ти знаєш, що тебе люблять?
5. Хто любить тебе і за що?
6. Чи любиш ти сам себе? Що саме тобі подобається у собі, а що ні?
7. Є люди, яких ти не любиш? Чому так склалося?

8. Як ти думаєш, чи існують ті, хто не любить тебе? З якої причини?
9. Чи можна, на твою думку, жити без любові?
10. Що відрізняє почуття прихильності, симпатії, дружби, романтичного кохання та закоханості?

Бесіда «Час людського життя»:

1. Скільки років, на твою думку, ти міг би прожити?
2. Які важливі події відбулися з тобою в дитинстві?
3. Що цікавого сталося сьогодні?
4. Які приємні чи неприємні події можуть статися:
 - найближчим часом?
 - після завершення школи?
 - коли ти станеш дорослим?
 - коли досягнеш похилого віку?

Бесіда «Цінність життя»:

1. Чи задоволений(на) ти своїм життям та чому?
2. Що для тебе є найважливішим у житті?
3. Чи маєш особистий план на майбутнє і які його головні пункти?
4. Що, на твою думку, поставлено на карту у твоєму житті?
5. Яких досягнень ти досяг самостійно?
6. Що тобі потрібно для перемоги чи досягнення успіху?
7. Як би ти оцінив себе як людину, і чому вважаєш так?
8. Що робить тебе унікальним?
9. У чому полягає твоя відмінність від інших людей?
10. Як ти поводишся зі своєю совістю і які рішення щодо неї приймаєш?

Такі бесіди сприяють кращому самопізнанню або розумінню співрозмовника, даючи змогу торкатися важливих аспектів буття та підтримувати щирість і глибину дискусії.

При формуванні корекційних груп важливо дотримуватися декількох ключових принципів:

1. У складі групи мають бути представники різних типів акцентуації, щоб створити різноманітність стилів поведінки, які можуть взаємно доповнювати один одного, підкреслюючи альтернативні способи взаємодії.

2. Варто забезпечити баланс між активними та пасивними підлітками. Це означає, що кількість учасників із такими типами акцентуації, як психотико-обсесивний, невротичний, сенситивний і шизоїдний, не повинна перевищувати кількість представників гіпертимного, істероїдного та тривожно-невротичного типів.

3. У групі не слід допускати більше одного учасника з епілептоїдним або нестійким акцентуаційним типом. Водночас важливо включити позитивного лідера (наприклад, підлітків із тимічним або гіпертимним акцентуаційним типом) і забезпечити їх належну підтримку, наприклад, з боку представників тривожно-константного чи конформального акцентуаційних типів.

Були визначені учасники, найбільш схильні до ризику, з урахуванням їхнього типу акцентуації особистості. Для кожного типу запропоновано відповідні методи психокорекції:

1. Психостенічний тип. Рекомендуються техніки психосинтезу, методи когнітивної психокорекції, зокрема, раціонально-мотиваційної терапії за А. Еллісом. Доцільно також включати вправи гештальт-терапії та організувати групові дискусії, спрямовані на залучення підлітків.

2. Істероїдний тип. З метою розвитку емпатійних здібностей пропонуються вправи на отримання зворотного зв'язку в групі, а також тімбілдінг із залученням методів, що вимагають співпраці чи командної роботи. Додатково корисними є ігри з елементами драматизації, рольові ігри та психологічні вправи для вдосконалення навичок рефлексивного слухання і подолання егоцентризму.

Ці відомості покладено в основу розроблених у наступному параграфі рекомендацій для педагогів та практичних психологів, які безпосередньо працюють з підлітковими аудиторіями.

Під час вибору методів психологічної допомоги підліткам з різним типом акцентуацій характеру шкільні психологи спираються на підходи до профілактики та корекції акцентуацій, сформульовані С. Подмазіним у контексті навчально-виховного процесу. Зокрема, виділяють такі основні підходи:

1. Адаптивний підхід. Його завданням є оптимізація навчально-виховного процесу через реалізацію індивідуального підходу до підлітків. Це передбачає розуміння актуальних потреб підлітків, пошук відповідних способів їх задоволення, а також запобігання дезадаптивній поведінці залежно від типу акцентуації.

2. Трансформаційний підхід. Головний акцент робиться на розвиток самосвідомості та самовиховання підлітків. Це включає психоосвіту (знайомство зі специфікою пізнавальних процесів, психології особистості та міжособистісної взаємодії), проведення психологічного консультування для учнів із особистісними проблемами та їхніх батьків, а також використання корекційних ігор, таких як тренінги, які дозволяють випробувати нові моделі поведінки й варіанти емоційних реакцій.

Роботу з підлітками доцільно організовувати за допомогою тренінгів педагогічної комунікації та впровадження ігрових проєктів для вчителів.

О. Гречишкіна акцентує увагу на важливості своєчасної профорієнтаційної підтримки учнів з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей. Це пов'язано з тим, що невідповідність між обраною професією та особистісними характеристиками може з часом викликати патологічні реакції. У цьому контексті необхідно проводити індивідуальні бесіди з учнями, сприяти їхній орієнтації на професії, що відповідають психологічному здоров'ю, формувати навички здорового способу життя та, за потреби, рекомендувати консультації спеціалістів, таких як психотерапевти або невропатологи.

Важливо також приділити особливу увагу роботі з батьками підлітків. Необхідно аналізувати їхні взаємини з дитиною, пояснювати потребу в

коригуванні підходів до виховання і сприяти змінам у стилі спілкування. Під час консультування слід стимулювати довірливий діалог між підлітком та батьками, щоб вони могли відкрито висловлювати свої почуття. Використання спеціальних методик корекції дитячо-батьківських відносин допоможе налагодити гармонійні стосунки в сім'ї. Додатково батьків можна залучати до участі в корекційних групах, де вони зможуть обмінюватися досвідом виховання дітей із різними типами особистісних акцентуацій.

Варто зазначити, що неможливо створити універсальну програму психологічної корекції для всіх підлітків із особистісними порушеннями. Потрібно враховувати умови їхнього розвитку та виховання, визначаючи як актуальні, так і потенційні проблеми, характерні для певних типів акцентуацій. Далі буде представлено загальні принципи корекційної роботи з підлітками, які мають різні типи особистісних акцентуацій.

3.2. Рекомендації психологам та педагогам щодо вибору психолого-педагогічних підходів психологічної роботи та психокорекції поведінки акцентуєваних підлітків

В контексті розроблених рекомендації зупинимося на аналізі конкретних методів і прийомів психологічної допомоги підліткам з різними типами особистісних акцентуацій.

1. Для гіпертимного типу доцільно використовувати мотиваційні вправи та тренінги саморозвитку, які спрямовані на глибше усвідомлення життєвих цінностей і цілей. Також ефективними можуть стати участь у масштабних психологічних іграх із драматичними елементами.

2. Підліткам циклоїдного та лабільного типів важливо запропонувати заняття з арт-терапії, щоб навчитися методам релаксації. Це можуть бути вправи з рецептивної музикотерапії, техніка «терапевтичної мандали» в ізотерапії тощо.

3. Для сенситивного типу спочатку доцільно провести індивідуальні корекційні заняття, спрямовані на розвиток самосвідомості та виявлення

внутрішніх ресурсів. Ці заходи можуть включати тренінги саморозвитку, креативності чи арт-терапію, що допомагає молоді досягати реальних успіхів у різних сферах. Надалі варто долучати підлітків до занять із самоствердження, рольових ігор, театральної діяльності або використання методу імаго.

4. Психостенічний тип потребує підходів, які враховують їхнє специфічне мислення. Корисними будуть техніки психосинтезу, методи когнітивної психокорекції (зокрема, раціональна мотиваційна терапія за А. Еллісом) та практика гештальт-терапії. Окрім цього, ефективно використовувати терапевтичні метафори, притчі та організувати групові дискусії для інтеграції в соціальне середовище.

5. Шизоїдний тип. Учням не варто одразу пропонувати брати участь у корекційних групах, де потрібні тактильна взаємодія та емоційна відкритість. Спершу доцільно зосередити увагу на індивідуальній роботі, яка допоможе їм усвідомити необхідність перегляду своїх соціальних відносин з однолітками. Для цього ефективними будуть терапевтичні притчі та бібліотерапевтичні методики. Лише після цього можна поступово вводити їх у комунікативні тренінги, зокрема заняття з арт-терапії, наприклад, у контексті «творчого спілкування» [12]. Однак акцентуїтованим підліткам цього типу буде складно виконувати завдання, спрямовані на розвиток невербальної комунікації, інтуїції та емпатії у взаємодії з людьми.

6. Астеноневротичний тип. Варто сприяти не тільки навчанню навичок релаксації, а й розвитку когнітивних процесів – особливо уваги та пам'яті. Це допоможе організувати інтелектуальну діяльність більш ефективно, що позитивно вплине на успішність.

7. Епілептоїдний тип. Ключовим є навчання технікам релаксації та опанування агресивних імпульсів через засоби аутотренінгу та арт-терапевтичні вправи. Згодом підлітків слід поступово залучати до групових занять, орієнтованих на вміння вирішувати конфлікти.

8. Нестійкий тип. Підлітків цього типу слід мотивувати до суспільно корисної діяльності та строго контролювати виконання поставлених завдань. Їх поступово можна залучати до групових форм роботи, таких як колективні дискусії, заняття з психологічної поведінки у школі, ділові ігри або вправи з елементами драматизації [21].

9. Істероїдний тип. Не варто знижувати самооцінку підлітка чи підривати його віру у власну ідентичність – це може мати негативні наслідки. Натомість акцент слід зробити на розвитку здатності до емпатії за допомогою групових вправ із зворотним зв'язком, тимбілдингу та інших технік, що потребують співпраці чи командної роботи. Корисними можуть стати ігри з елементами драматизації, рольові вправи для розвитку навичок рефлексивного слухання та подолання егоцентризму, а також психогімнастика [22].

10. Конформний тип. У роботі з такими підлітками важливо акцентувати увагу на розвитку самосвідомості, роботи над собою та активації внутрішніх ресурсів. Їх слід включати до групових дискусій та рольових ігор, використовуючи методику «імаго». Цей підхід передбачає спершу виконання другорядної ролі, що поступово дає змогу перейти до позиції головного учасника процесу.

А. Личко пропонує кілька методичних рекомендацій для роботи з молоддю, чия особистість має яскраві виражені особливості в межах навчального процесу. Автор наголошує, що найкращим способом зменшити вплив гіперопіки є залучення таких дітей до цікавих, різноманітних і доступних видів діяльності. Вони цінують доброзичливість і шанобливе ставлення з боку педагогів, часто готові брати активну участь у ролі помічників, лідерів підліткових груп або організаторів корисних справ.

Для роботи з депресивними підлітками автор рекомендує проявляти ненав'язливу турботу і щирий інтерес, повністю виключаючи запитання на кшталт «чому ти в пригніченому настрої?». Важливо створити для них атмосферу теплих стосунків із близькими – як із батьками, так і з друзями – водночас обмежуючи їхні додаткові зовнішні навантаження.

Підлітки з нестабільним типом статевого дозрівання можуть здатися легковажними, проте часто вони демонструють щирю прихильність до родини та друзів. Вони чутливо реагують на доброту та підтримку. Іноді короткої розмови, сповненої довіри й підбадьорення, достатньо, щоб покращити їхній настрій. Такі діти приймають турботу з вдячністю. Учителям рекомендується уникати звинувачень і покарань у роботі з цими підлітками, замінюючи їх проявами доброзичливості та любові.

Не менш важливо враховувати особливості астенічних учнів. Оточення, знаючи про їхню схильність до надмірного емоційного збудження, може спровокувати їх на різкі реакції, щоб порушити заняття. Зважаючи на це, карати таких дітей категорично заборонено. У спілкуванні з астениками педагоги повинні виявляти терпіння та щире співчуття. Важливо уникати акцентування уваги на їхніх помилках або невдачах, спричинених втомою, натомість фокусуючись на досягненнях, навіть незначних.

Також варто звернути увагу на учнів із чутливими формами акцентуації особистості. Педагогам слід бути готовими до ймовірних конфліктів у відносинах із такими дітьми через їхні гострі емоційні реакції чи періоди депресії. Робота з такими підлітками вимагає делікатності та особливого індивідуального підходу.

Працюючи з підлітками, у яких спостерігається тривожно-педантичний тип акцентуації характеру, вчителям та батькам варто дотримуватися оптимістичного підходу. Необхідно уникати покарань і залякувань, натомість практикувати заохочення, підтримувати самостійність і активність таких дітей. Усі конфліктні ситуації слід вирішувати оперативно та конструктивно, з акцентом на позитивний результат.

Інтровертивність зазвичай посилюється, коли у вихованні домінують надмірна опіка, авторитарність і суворі покарання за непослух. Щоб знайти спільну мову з такими підлітками і завоювати їхню довіру, важливо проявляти щирий інтерес до їхніх інтересів, занять і особистості загалом. Ці діти можуть прагнути здобути високу репутацію як через позитивні дії, так і через

конфронтацію. У подібних випадках педагогам слід створювати для них умови для заслуженого досягнення успіхів (застосовуючи принципи індивідуалізації і диференціації), коректно спростовуючи необґрунтовані очікування або надмірно завищені оцінки.

Важливо уникати відкритої конфронтації, адже збудливі підлітки схильні до емоційних проявів, які можуть впливати на інших. Однак поведінка цих учнів повинна постійно контролюватися не лише в навчальний час, а й під час перерв чи позакласних заходів. При цьому взаємини з ними варто будувати на основі доброзичливості, послідовності й такту. Водночас необхідно захищати однокласників від можливих проявів некоректної поведінки з їхнього боку.

Для корекції поведінки таких учнів корисно звертатися до їхньої саморефлексії та аналізу власних вчинків у форматі індивідуальних розмов. Учням варто допомагати відкрито висловлювати свої почуття, думки та переживання. Педагоги під час роботи з ними повинні зберігати довірливий тон, використовувати легкі жести уваги, як-от спокійний дотик, а також застосовувати ненав'язливий гумор. Будь-яке педагогічне втручання має проходити з повагою до гідності дитини.

При роботі з підлітками демонстративного типу акцентуації важливо показати їм, що найкращий шлях до завоювання уваги та поваги оточуючих — це корисна та суспільно значуща діяльність. Залучення таких учнів до класних і шкільних ініціатив, театральних чи спортивних гуртків здатне не лише сприяти розвитку їхніх талантів, а й зміцнити відчуття власної цінності через конкретний внесок у спільну справу.

Щодо підлітків із нестійким типом характеру, особливу увагу слід приділяти контролю їхньої поведінки та навчальної діяльності. Найефективніше тут поєднувати чіткі вимоги з щирою турботою і зацікавленістю дорослих у їхніх успіхах. Формування міцного й позитивного емоційного контакту допоможе краще впоратися із завданням корекції характеру таких учнів. Додаткові відомості про зв'язок між психологічними

особливостіми підлітків-акцентуантів та змістом психолого-педагогічної корекції їхньої поведінки наведено в Додатку Г.

Рекомендації батькам щодо профілактики агресивної поведінки у підлітків розпочинаються із розуміння феномену агресії. Так, агресія – це поведінка або дії особи чи групи осіб, спрямовані на заподіяння фізичної або психологічної шкоди чи знищення іншої особи або групи осіб.

Агресія включає в себе:

- неадекватну самооцінку (занижену або завищену),
- неадекватний рівень домагань, що не відповідає компетентності підлітка;
- підвищена емоційна напруженість та тривожність;
- різний ступінь неадекватності уявлень підлітків про своє становище в сім'ї та ставлення до них однолітків,
- погані комунікативні навички, наприклад.

Підліткова агресія не пов'язана безпосередньо з порушенням встановлених правил і норм і відрізняється від асоціальної поведінки. До основних форм агресивної поведінки належать:

- фізична агресія, тобто застосування фізичної сили проти іншої людини;
- негативне ставлення до керівництва або встановлених правил.
- скептицизм, тобто недовіра до людини, заснована на переконанні, що вона має намір завдати шкоди.
- вербальна агресія - вираження своїх почуттів через бійку, образи та приниження;
- самоагресія - агресія, спрямована на самого себе.

Агресивна поведінка у підлітків проявляється як спосіб:

- задоволення потреби у спілкуванні;
- самовираження та самоствердження;
- реакція на неблагополучне домашнє середовище та жорстоке поводження з боку батьків.

– досягнення значущих цілей.

Таким чином, у підлітковому віці агресивна поведінка є своєрідним захисним механізмом. Враховуючи всі фактори, що впливають на розвиток агресивної поведінки в підлітковому віці, можна запобігти або обмежити прояв форм агресії.

У спілкуванні з агресивними дітьми необхідно проявляти значну стриманість і терпіння, розуміючи, що маленький забіяка, який може тероризувати інших, одночасно переживає власні труднощі, пов'язані з упертістю, гнівом і дратівливістю. Такі діти часто стикаються з емоційним дисбалансом і фрустрацією, які не зникають навіть після того, як вони висловлюють негативні емоції у формі агресії. Важливо дати дітям зрозуміти, що дорослі (учителі, батьки, психологи) готові бути їхніми союзниками у вирішенні внутрішніх переживань. Дітям слід донести, що вони є об'єктом любові та підтримки, але їхня поведінка може створювати враження, яке суперечить цьому. Варто тактовно й послідовно навчати їх самоконтролю, спокою та стриманості. Крім того, вивчення інтересів і нахилів дитини може значно допомогти спрямувати її агресію у конструктивне русло. Поступове надання складніших завдань, які вимагають рішучості, мужності та швидкої реакції, може відвернути увагу дитини від конфліктів і залучити її до спільної діяльності, успіх якої залежить від ефективної взаємодії з іншими.

Рекомендації для батьків у спілкуванні з агресивними дітьми:

1. Спершу слід ідентифікувати та усунути причини агресивної поведінки, адже лише тоді можна буде зменшити їхній вплив.

2. Давайте дитині безпечну можливість висловлювати свою агресію в інших формах. Наприклад, удари по подушці чи розривання «портрета ворога» можуть тимчасово зменшити рівень напруги.

3. Демонструйте моделі ефективної поведінки особистим прикладом. Уникайте дозволяти дитині використовувати лайливі слова або проявляти гнів стосовно інших.

4. Постійно нагадуйте дитині, що вона є коханою й важливою для вас. Обійми чи слова підтримки допоможуть їй відчувати вашу безумовну любов.

5. Уникайте фізичних покарань як засобу дисципліни.

6. Заохочуйте розвиток позитивних проявів агресії, таких як ініціативність чи ентузіазм, водночас попереджаючи розвиток ворожості та жорсткості.

Рекомендації для роботи з підлітками:

1. Виявляйте більше турботи й уваги до підлітка, демонструючи відкритість та любов.

2. Слідкуйте за атмосферою в сім'ї — важливо, щоб поведінка дорослих служила прикладом для наслідування.

3. Допмагайте підліткам знайти друзів і розвивати соціальні зв'язки.

4. Обмежуйте доступ до фільмів чи ігор із жорстокими сценами.

5. Надавайте можливості для самореалізації та самоствердження через творчі, спортивні чи освітні активності.

6. Пояснюйте підліткам наслідки агресивних дій та допомагайте усвідомлювати відповідальність за них.

7. Спрямуйте їхню енергію на конструктивні цілі, наприклад, участь у спортивних гуртках або культурних заходах.

Загалом, ефективна допомога дітям та молоді з агресивною поведінкою може бути забезпечена за умови комплексного підходу: співпраці педагогів і батьків із використанням корекційно-розвивальних методик. Це дозволяє долати існуючі труднощі та запобігати можливим проблемам у майбутньому.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі обґрунтовано програму щодо усунення негативних проявів поведінки акцентуйованих підлітків в освітньому середовищі. Програма передбачала різні форми роботи з дітьми, включаючи ведення щоденників спостережень за учнями, проведення тематичних бесід, а також

виконання корекційно-розвивальних вправ, що враховують тип акцентуації кожного з підлітків.

У фінальному етапі розроблені рекомендації психологам та педагогам щодо вибору психолого-педагогічних підходів психологічної роботи та психокорекції поведінки акцентуєваних підлітків. Окремо подано рекомендації згідно переважаючого типу акцентуації. Так, наприклад, для гіпертимного типу доцільно використовувати мотиваційні вправи та тренінги саморозвитку, які спрямовані на глибше усвідомлення життєвих цінностей і цілей. Підліткам циклоїдного та лабільного типів важливо запропонувати заняття з арт-терапії, щоб навчитися методам релаксації. Для сенситивного типу спочатку доцільно провести індивідуальні корекційні заняття, спрямовані на розвиток самосвідомості та виявлення внутрішніх ресурсів. Психостенічний тип потребує підходів, які враховують їхнє специфічне мислення. При типі «Шизоїдний, учням не варто одразу пропонувати брати участь у корекційних групах, де потрібні тактильна взаємодія та емоційна відкритість. Підліткам з типом «Астеноневротичний» варто сприяти не тільки навчанню навичок релаксації, а й розвитку когнітивних процесів – особливо уваги та пам'яті. Епілептоїдний тип – ключовим є навчання технікам релаксації та опанування агресивних імпульсів через засоби аутотренінгу та арт-терапевтичні вправи. При нестійкому типі у підлітків слід мотивувати до суспільно корисної діяльності та строго контролювати виконання поставлених завдань. Не варто знижувати самооцінку підлітка чи підірвати його віру у власну ідентичність при істероїдному типу – це може мати негативні наслідки. У роботі з підлітками конфорного типу важливо акцентувати увагу на розвитку самосвідомості, роботи над собою та активації внутрішніх ресурсів.

Слід звернути особливу увагу на учнів із чутливими формами акцентуації характеру. Педагоги мають бути готові до можливих конфліктів у взаєминах із такими дітьми через їхню виразну емоційність або періоди депресивного стану. Робота з цими підлітками потребує делікатності та ретельно продуманого індивідуального підходу. Ефективна допомога дітям і молоді з

агресивною поведінкою значно залежить від застосування комплексного підходу, який передбачає тісну співпрацю педагогів і батьків із використанням корекційно-розвивальних методик. Такий підхід сприяє подоланню наявних труднощів і запобігає виникненню потенційних проблем у майбутньому.

ВИСНОВКИ

Згідно поставлених завдань:

1. У роботі проведено теоретичний аналіз різних підходів до дослідження особливостей акцентуації характеру в юнацькому віці. Акцентуація розглядається як крайній варіант норми, що є об'єктом інтересу для вчених, педагогів, психологів, батьків і соціальних працівників. Вона також може виступати потенційним феноменом для нових напрямів досліджень. Виділені акцентуйовані риси особистості значною мірою впливають на поведінкові акти індивіда, включаючи такі прояви, як агресія. З часу введення поняття «акцентуація» було створено кілька типологій цього явища. саме в підлітковому віці. Підлітковий період є одним із найскладніших етапів розвитку особистості, коли психологічні та соціальні аспекти спричиняють труднощі адаптації. У випадках, коли підлітки мають акцентуацію характеру, ці труднощі можуть загострюватися, що часто провокує агресивну поведінку.

Поняття «освітнє середовище» охоплює сукупність духовних і матеріальних умов, необхідних для саморозвитку особистості учня та реалізації його творчого потенціалу. Освітнє середовище формується як функціонально-просторове об'єднання суб'єктів освіти, де активно конструюються групові взаємодії й відбувається розвиток особистісних якостей.

2. У ході емпіричного дослідження було вивчено типи акцентуацій характеру та особливостей поведінки підлітків в освітньому середовищі. Використання психодіагностичних методик дозволило підтвердити зв'язок між типами акцентуацій характеру та схильністю до агресивної або девіантної поведінки. Аналіз отриманих даних свідчить, що різні типи акцентуацій визначають характер агресивних проявів: наприклад, «роздратування» характерне для акцентуації ГЦ, Н і НІ; «непряма агресія» – для ЗГ; «негативізм» – для ДІ; «вербальна агресія» – для ЗГ і ДГ; «образи» – для Л; «почуття провини» – для ЛА, ЛІ та Н; тоді як підлітки з акцентуаціями ІІ і ІА рідше демонструють агресивну поведінку.

3. На основі отриманих результатів розроблено програму профілактики негативних проявів у поведінці підлітків із акцентуацією характеру в освітньому середовищі. Програма включає використання щоденників спостережень, проведення тематичних бесід і розробку індивідуальних програм модифікації поведінки, орієнтованих на конкретний тип акцентуації.

Варто наголосити, що підлітковий вік не є патологічним періодом, а тому психологічна допомога молоді з акцентуаціями має спрямовуватися на психокорекцію. Зокрема, увагу слід приділити тим підліткам, які через свої акцентуйовані риси є більш конфліктними або агресивними. Рекомендації щодо психологічної роботи враховують специфіку різних типів акцентуацій і пропонують психолого-педагогічні підходи до корекційної діяльності. Зазначені рекомендації можуть ефективно використовуватися психологами та педагогами в навчально-виховному процесі.

4. Визначено психолого-педагогічні підходи щодо психологічної роботи та психокорекції поведінки акцентуйованих підлітків. Робота з психостенічним типом потребує врахування їхніх специфічних особливостей мислення. Якщо йдеться про шизоїдний тип, не варто одразу пропонувати участь у корекційних групах, де необхідна тактильна взаємодія чи емоційна відкритість. Для підлітків астеноневротичного типу важливо не лише вчити навичкам релаксації, а й сприяти розвитку когнітивних процесів, насамперед уваги та пам'яті. Епілептоїдний тип вимагає акценту на техніках опанування агресивних імпульсів через аутотренінг і арт-терапію. У роботі з нестійким типом підлітків важливо мотивувати до суспільно корисної діяльності та чітко контролювати виконання завдань. Підлітків істероїдного типу не варто критикувати таким чином, аби це знижувало їхню самооцінку або підривало віру в себе, оскільки це може мати негативні наслідки. Конформному типу увага повинна приділятися розвитку самосвідомості, внутрішньої роботи над собою та використанню власних внутрішніх резервів.

Загалом, ця робота не охоплює всіх аспектів, пов'язаних із дослідженням особливостей прояву акцентуацій особистості у підлітковому віці.

Поглибленого вивчення потребують питання взаємозв'язку акцентуацій із різними типами навчальних програм (наприклад, НУШ чи інтелект-класи), підходами до виховання в школах, сімейними проблемами та індивідуальними особливостями особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз особливостей надання психологічної допомоги підліткам з акцентуаціями характеру. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. Вип. 5. С. 26-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mnf_2011_5_5
2. Анопрієнко О. В. Стосунки у сім'ї як чинник виникнення хронічного стресу в підлітковому віці. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2015. Вип. 19-20. С. 214-224.
3. Бідюк І. А. Особливості внутрішньої та зовнішньої мотивації до навчання у сучасних старшокласників. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2014. № 3. С. 50-56.
4. Бойко-Бузиль Ю. Ю. Акцентуації характеру особистості керівника. *Психологія і особистість*. 2016. № 2(2). С. 189-198.
5. Бочаріна Н. О. Акцентуації характеру та їх вплив на поведінку підлітків. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 785-788.
6. Бочаріна Н. О., Михайленко Н. К. Акцентуації характеру та їх вплив на поведінку підлітків. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 785-788.
7. Варій М.Й. Психологія особистості: Навч. пос. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.
8. Варій М. Й. Загальна психологія : підр. [для студ. вищих навч. закл. 3-тє вид. Київ : Центр уч. л-ри, 2009. 1007 с.
9. Ващенко І., Антонова О. Конфлікт. Посттравматичний стрес: шляхи їх подолання. Київ : Знання, 1998. 289 с.
10. Величко В. Ю., Володченко А. Є., Стрижак О. Є. Застосування онтології задачі раціонального вибору у процесі виявлення акцентуацій характеру підлітків. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 5. С. 29-36
11. Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків. Підліток: як йому допомогти. Київ, 2004. С. 60–65.

12. Вікова і педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. 2-е вид. Київ : Каравела, 2012. 400 с.
13. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
14. Волощук А. М. Психологічні особливості спілкування з особами різних типів акцентуації характеру та темпераменту. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 4. С. 238-240.
15. Галян А. Психологічний ресурс особистості як чинник подолання стресу (огляд досліджень з проблеми). *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2015. Вип. 37. С. 56–66.
16. Головкін Б. М. Акцентуації характеру. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 1. С. 289-291
17. Гречишкіна О.Д. Формування соціально-психологічної адаптації до навчання молоді з акцентуаціями характеру. Академія управління та інформаційних технологій «Азовський регіональний ін-т управління». Вид. 2-е, перероб. та доп. Бердянськ: АУІТ «АРІУ», 2007. 210 с.
18. Губарь О. Г. Вплив мовленнєвих вад на формування акцентуацій характеру в підлітків. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2014. Вип. 28. С. 62-67.
19. Діагностичні критерії з DSM-III-R. Київ, Абрис, 1994. – 272 с.
20. Долинська Л. В. Активні методи в роботі практичного психолога: навч. посіб. / [Долинська Л. В., Левченко М. В., Чепелева Н. В., Уманець Л. І.]. Київ : КДПУ, 1994. 80 с.
21. Дубчак Г. М. Акцентуації характеру в контексті стресостійкості особистості. *Технології розвитку інтелекту*. 2016. Т. 2, № 2.
22. Журба К. С. Теоретичний аналіз проблеми акцентуацій характеру. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. Вип. 9. С. 19-24.

23. Журба К. С., Кріпак, В. В. Теоретичний аналіз проблеми акцентуацій характеру. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*, 2019, №9, 19–24. <https://doi.org/10.31812/psychology.v9i0.3712>
24. Загальна психологія: Підручник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. Київ : Либідь, 2005. 464 с.
25. Зозуля І. В. Акцентуації характеру особистості Електронний ресурс. – URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2016/paper/download/475/362>. (дата звернення 01.05.2023 р.)
26. Каташов А. І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2001. 22 с.
27. Копець Л. В. Психологія особистості : Навч. посіб.; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». Київ, 2007. 460 с.
28. Копець Л. В. Психологія особистості: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 460 с.
29. Кохан Л. В. Стимулювання навчально-пізнавальної діяльності старшокласників. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 30. С. 439-443.
30. Кудінова М. С. Екзогенні та ендогенні фактори стресу в учнів: психологічний аналіз. *Вісник Одеського національного університету. Серія : Психологія*. 2017. Т. 22, Вип. 4. С. 18-26.
31. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції: Навч.посібник. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. 384 с.
32. Кузнецова Л. М. Аналіз особливостей надання психологічної допомоги підліткам з акцентуаціями характеру. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011. Вип. 5. С. 26-34.
33. Леонгард К. Акцентуйовані особистості. Київ, Пер. з нім. [Предисл. і ред. Блейхера В.М.]. 2-е вид. стер. Київ : Виш. шк. Головне видавництво, 1989. 375 с.

34. Литвиненко О.О., Кушнір К.І. *Features of the attitude of teenagers to their appearance (depending on accentuation)* Taras Shevchenko 4th International congress on social sciences. 2019 pp. 1151-1161. URL: <https://6822d126-530b-4b2b-afcc-39167d4b7444.filesusr.com/ugd/614b1f6728a738484d4f2893f774f2090d96d2.pdf>
35. Лич О., Кузнєцова А. Зв'язок акцентуацій характеру зі схильністю до антисоціальної поведінки підлітків. *Індивідуальність у психологічних вимірах спільнот та професій в умовах мережевого суспільства: моногр.* Київ : ТОВ «Альфа-ПК», 2019. С. 223-226.
36. Ліфарєва Н.В. Психологія особистості: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.; Дніпропетров. ун-т економіки та права. Київ : Центр навч. л-ри, 2003. 237 с. : табл.
37. Мелен К. Особливості акцентуацій характеру сучасних українських підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти.* 2019. Вип. 9. С. 112-116
38. Михайлишин У.Б., Ільїна В.М. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. *Теоретичні і практичні проблеми психології та соціальної роботи.* 2021. Вип. 2(55). С.83-100. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/36361>
39. Найдьонова Г. О., Марченко А. А. До питання зв'язку між стилем сімейного виховання та виникненням акцентуацій характеру у підлітків. *Логопедія.* 2015. № 7. С. 66-71.
40. Новікова К. М. Акцентуації характеру злочинців з насильницькою спрямованістю. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи.* 2022. № 1(2). С. 60-67.
41. Орос В. М. Психологічні особливості взаємозв'язку акцентуації характеру та реакції на фрустрацію в депривованих підлітків. *Психологічні перспективи.* 2013. Вип. 21. С. 175-183.
42. Орос В.М. Психологічні особливості гіперактивності акцентуєваних підлітків в умовах соціальної деривації. *Актуальні проблеми освіти і науки*

України на перехресті глобалізаційних викликів: XVI Викладацька науково-практична конференція. Хуст, 2016. С. 230-236.

43. Основи практичної психології : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева, В. Рибалка [та ін.]. 3-є вид. Київ : Либідь, 2006. 536 с.

44. Павелків Р. В. Загальна психологія : підручник. 3 - те вид., доповн. Київ : Кондор, 2012. 571 с.

45. Павелків Р.В. Загальна психологія: підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ : Кондор, 2002. 506 с.

46. Панасенко Н.М. Психологія підлітка в сучасній ситуації соціального розвитку. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / За ред. С.Д. Максименка. Т.7, вип.1. Київ , 2005. С.235-243.

47. Папуша В.В. Психолого-педагогічні чинники запобігання віктимній поведінці підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07; НАПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2018. 20 с.

48. Петрунько О.В. Діти і медіа: Соціалізація в агресивному медіасередовищі: монографія. 2-ге видання. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 480 с .

49. Петрунько О. В. Освітні інновації в Україні: проблеми впровадження та можливості оптимізації. *Освітологічний дискурс.* 2014. № 1. С. 194-207.

50. Петрунько О.В. Дитина в інтернет-просторі: ймовірні наслідки і відповідальність дорослих *Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей.* Київ: Міленіум. 2008 С.112-123

51. Полікарчик С., Кульчицька А. Акцентуації характеру підлітків та їх статус у системі комунікацій в групі ровесників. *Особистість і суспільство: методологія та практика сучасної психології : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (13 трав. 2019 р.).* Луцьк : ПП Іванюк В. П., 2019. С. 90-92.

52. Поліщук В.М. Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник. Вид. 3 те, виправ. Суми : Університетська книга, 2010. 352 с.

53. Прахова С. А. Значимість акцентуацій характеру в предикторній структурі фрустраційних станів учнів різних вікових груп. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2018. Вип. 8. С. 73-79.
54. Психологія дитини [Електронний ресурс] URL: <http://childdevelop.com.ua/articles/psychology/444/>
55. Психолого-педагогічні чинники запобігання віктимній поведінці підлітків [Текст] : монографія. -Рівне : Волин. береги, 2019. 238 с.
56. Русинка І. І. Психологія : навч. посіб. Київ : Знання, 2007. 367 с.
57. Русіна С. М., Карвацька Н. С., Курик В. І., Нікоряк Р. А. Вплив акцентуацій характеру на поведінку підлітків. *Клінічна та експериментальна патологія*. 2016. Т. 15, № 2(1). С. 138-140.
58. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ :Академ-видав, 2011. 384 с.
59. Степанов О.М., Фіцула М.М. Основи психології і педагогіки : Навч. посіб. 2-е вид., виправл., доповн. Київ : Академвидав, 2005. 519 с.
60. Столяренко О.Б. Психологія особистості. Навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
61. Ткачук Т. А., Якимович М. С. Психологічні особливості копінг-поведінки підлітків в процесі подолання стресових ситуацій [Електронний ресурс]. *Технології розвитку інтелекту*. 2016. Т. 2, № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tri_2016_2_4_8 (дата звернення 20.04.2023 р.)
62. Храбра С. З., Грушко В. С. Акцентуації характеру, основні потреби людини і їх значення в реабілітаційній роботі (гендерний аспект). *Науковий часопис [Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова]. Серія 15 : Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)* . 2017. Вип. 11. С. 121-125.
63. Худякова Н. Профілактика негативних наслідків стресу в дітей. *Психолог*. 2015. Черв. (№ 11/12). С. 31-34.
64. Цимбалюк І. Психологія: Навчальний посібник; М-во освіти і науки України Київ: ВД «Професіонал», 2004. 14 с.

65. Шепелева Г. А. Акцентуації характеру в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. Вип. 9. С. 143-146.

66. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2006. 382 с.

Всього джерел – 66

Джерел за останні десять років – 28

Джерел зарубіжних авторів за останні десять років – 0

Джерел українських авторів за останні десять років – 28 (номери джерел: 2, 4, 5, 6, 10, 15, 16, 21, 22, 23, 25, 30, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 42, 47, 51, 53, 55, 57, 61, 62, 63, 65)

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Особливості спілкування і поведінки залежно від типу акцентуації характеру

Тип акцентуації	Особливості спілкування і поведінки	Риси, привабливі для співрозмовників	Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт	Ситуації, в яких можливий конфлікт	Діяльність, якій віддається перевага
Гіпертимічний (гіперактивний)	Надмірно піднятий настрій, завжди веселі, говірки, дуже енергійні, самостійні, прагнуть до лідерства, ризику, авантюри, не реагують на зауваження, ігнорують покарання, втрачають грань дозволеного, відсутня самокритичність. Необхідно стримано ставитися до їхнього необґрунтованого оптимізму і переоцінки своїх можливостей. Енергія часом направляється на вживання спиртних напоїв, наркотиків, безладне статеве життя	Енергійність, жага діяльності, ініціативність, відчуття нового, оптимізм	Легковажність, схильність до аморальних учинків, несерйозне ставлення до обов'язків, дратівливість у колі близьких людей	Протипоказані монотонність, самотність, умови жорсткої дисципліни. Постійні моралі можуть викликати гнів. Часто бувають випадки захворювання маніакально-депресивним психозом	Робота, пов'язана з постійним спілкуванням: організаторська діяльність, постачальник, служба побуту, спорт, театр. Схильні до зміни професій, місць роботи
Дистимічний	Постійно знижений настрій, смуток, замкнутість, небагатослівність, песимістичність, тяжаться гучним товариством, з товаришами по службі не сходяться близько. У конфлікти вступають рідко, частіше є в них пасивною стороною. Цінують тих, хто дружить з ними і схильні їм підпорядковуватися	Серйозність, висока моральність, сумлінність, справедливість	Пасивність, песимізм, смуток, сповільненість мислення, "відрив від колективу"	Ситуації, що потребують бурхливої діяльності, зміна звичного способу життя протипоказані. Схильність до невротичної депресії	Робота, що не потребує широкого кола спілкування

Тип акцентуації	Особливості спілкування і поведінки	Риси, привабливі для співрозмовників	Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт	Ситуації, в яких можливий конфлікт	Діяльність, якій віддається перевага
Циклоїдний	Товариськість циклічно змінюється (висока в період підвищеного настрою, і низька в період пригніченості)	У період піднесеного настрою виявляють себе як люди з гипертимічною акцентуацією, у період спаду - з дистимічною. У період спаду загострено сприймають прикрощі, аж до самогубства. Бувають випадки маніакально-депресивного психозу	Інтереси залежать від циклу настрою. Схильні до розчарування в професії, зміни місця роботи		
Емотивний (емоційний)	Надмірна чутливість, уразливість, глибоко переживають найменші прикрощі, занадто чутливі до зауважень, невдач, тому в них частіше сумний настрій. Віддають перевагу вузькому колу друзів і близьких, котрих розуміють з півслова. Рідко вступають у конфлікти, відіграють в них пасивну роль. Образи не виказують назовні	Альтруїзм, співчуття, жалісливі, радіють чужим удачам. Виконавці, з високим почуттям обов'язку. Гарні сім'янини.	Крайня чутливість, слізливність. Можуть провокувати напади з боку невихованих або дратівливих людей	Конфлікти з близькою людиною, смерть або хвороба рідних сприймається трагічно. Протипоказані несправедливість, хамство, перебування в оточенні брутальних людей. Схильні до невротичної депресії, інфаркту, гіпертонії	Сфера мистецтв, медицина, виховання дітей, огляд за тваринами, рослинами
Демонстративний	Виражене прагнення бути в центрі уваги і досягти своїх цілей за будь-яку ціну: сльози, непритомність, скандали, хвороби, хвастощі, вбрання, незвичні захоплення, неправда. Легко забувають про свої непорядні вчинки. Поведінка залежить від людини, з якою має справу, висока пристосовуваність до людей	Привітність, завзятість, цілеспрямованість, акторське обдарування, здатність захопити інших, неординарність	Егоїзм, неприборканість вчинків, облудність, хвалькуватість, ухиляння від роботи, схильність "занедужувати" у найвідповідальніші і важкі моменти. Схильність до інтриги, самовпевненості і високих претензій. Провокують конфлікти, при	Ситуації зачеплення інтересів, недооцінка заслуг, повалення з "п'єдесталу" викликають істеричні реакції. Схильність до істерії. Замкнуте коло спілкування, одноманітна робота пригнічують	Сприятлива робота з постійно мінливими короткочасними контактами

Тип акцентуації	Особливості спілкування і поведінки	Риси, привабливі для співрозмовників	Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт	Ситуації, в яких можливий конфлікт	Діяльність, якій віддається перевага
			цьому активно захищаються		
Збудливий	Підвищена дратівливість, нестриманість, агресивність, похмурість, “занудливість”, але можлива підслесливість, послужливість (як маскування). Схильність до хамства і нецензурної лайки або мовчазності, сповільненості в бесіді. Активно і часто конфліктують, не уникають сварок з начальством, невживчиві у колективі, у сім «ї деспотичні та жорстокі	Поза приступами гніву - сумлінність, акуратність, любов до дітей	Дратівливість, запальність, неадекватні вибухи гніву і ярості з рукоприкладством, жорстокість; ослаблений контроль потягів (аморальна поведінка, зловживання алкоголем, асоціальні вчинки)	Схильність до конфліктів з незначних приводів, невротичних зривів, психопатії, правопорушень	Фізична праця, атлетичні види спорту. Через нелагідність часто змінюють місце роботи. Необхідно розвивати витримку, самоконтроль
Застрягаючий	“Застрягають” на своїх думках, не можуть забути образ, “зводять, ведуть рахунки”, службова і побутова незговірливість, схильність до затяжних чвар, у конфліктах частіше бувають активною стороною?, чітко визначене коло ворогів і друзів. Виявляють властолюбство - “занудливість мораліста”	Прагнення домогтися високих показників у будь-якій справі, прояв високих вимог до себе, жага справедливості, принциповість, міцні стійкі погляди	Уразливість, підозрілість, мстивість, честолюбство, самовпевненість, ревнивість, роздуге до фанатизму почуття справедливості	Зачеплене самолюбство, несправедлива образа, перешкода до досягнення честолюбних цілей, ситуація ревнощів здатні викликати “манію переслідування, ревнощів” тощо	Робота, що дає відчуття незалежності і можливість проявити себе. Необхідно розвивати гнучкість, навіть забування
Педантичний	Виражена занудливість у виді “пережовування” подробиць, на службі здатні замучити відвідувачів формальними вимогами, зморюють домашніх надмірною акуратністю	Сумлінність, акуратність, серйозність, надійність у справах і почуттях, рівний настрій	Формалізм, “крутість”, “занудливість”, прагнення перекласти прийняття важливого рішення на інших	Ситуація особистої відповідальності за важливу справу, недооцінка заслуг інших; схильність до нав'язливостей, психастенії	Професії, не пов'язані з великою відповідальністю, віддають перевагу “паперовій роботі”, не схильні змінювати місце роботи

Тип акцентуації	Особливості спілкування і поведінки	Риси, привабливі для співрозмовників	Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт	Ситуації, в яких можливий конфлікт	Діяльність, якій віддається перевага
Тривожний (психастенічний)	Знижений фон настрою, побоювання за себе, близьких, боязкість, непевність у собі, крайня нерішучість, довго переживають невдачу, сумніваються у своїх діях, рідко вступають у конфлікти, пасивна роль	Дружелюбність, самокритичність, ретельність.	Боязкість, помисливість, внаслідок беззахисності служать часом мішенню для жартів, “козлами відпущення”	Ситуації страху, погрози, покарання, глузувань, несправедливих обвинувачень протипоказані. Схильність до психастенії	Не можна бути керівником, приймати відповідальні рішення, тому що буде нескінченно зважувати, переживати. а рішення прийняти не зможе
Екзальтований (лабільний)	Дуже мінливий настрої, емоції яскраво виражені, підвищене відволікання на зовнішні події, балакучість, улюбленість	Альтруїзм, почуття співчуття, художній смак, артистичне обдарування, яскравість почуттів, прихильність до друзів	Надмірна вразливість, патетичність, панікерство, схильність до розпачу	Невдачі, сумні події сприймають трагічно. Схильність до невротичної депресії	Сфера мистецтв, художні види спорту, професії, пов'язані з близькістю до природи
Інтровертований (шизоїдний, аутистичний)	Мала товариськість, замкнуті, остеронь від усіх, спілкування при необхідності, занурені в себе, про себе нічого не розповідають, свої переживання не розкривають, хоча властива підвищена ранимість. Стримано, холодно ставляться до інших людей, навіть до близьких. Поведінка, логіка часто не зрозумілі для оточуючих. Люблять самотність. У конфлікти вступають рідко - при спробі вторгнутися в їхній внутрішній світ. Перебірливість у виборі партнера у шлюбі, пошук ідеалу. Емоційна холодність і слабка прихильність до близьких	Стриманість, статечність, обдуманість вчинків, наявність твердих переконань, принциповість	Завзяте відстоювання своїх нереальних поглядів. На усе має свою точку зору, що часто різко відрізняється від думки більшості	Позбавлення “хобі”, любленої роботи протипоказані. Самітність, нав'язливість, безцеремонність, брутальність оточуючих посилюють замкнутість. Часті випадки захворювання шизофренією	Робота, що не потребує широкого кола спілкування, інтерес до теоретичних наук, філософських міркувань, колекціонування, шахів, музики, фантастики

Тип акцентуації	Особливості спілкування і поведінки	Риси, привабливі для співрозмовників	Риси, що відштовхують і спричиняють конфлікт	Ситуації, в яких можливий конфлікт	Діяльність, якій віддається перевага
Екстравертований (конформний)	Висока товариськість, балакучі, свої думки не мають, дуже несамостійні, прагнуть бути як усі, неорганізовані, віддають перевагу підпорядкуванню. Накази начальства приймають без обдумання. У спілкуванні з друзями й у сім'ї поступаються лідерством іншому	Готовність вислухати "сповідь" іншого, старанність	"Людина без царя в голові", схильність до чужого впливу, необдуманість вчинків, легковір'я, пристрасть до розваг	Ситуації вимушеної самотності, безконтрольність і нерегламентаність життя протипоказані. Схильність до гіпоманіакальності	Легка пристосованість до нової роботи. Коли завдання та правила поведінки чітко визначені, можуть бути гарними виконавцями

Опитувальник Басса-Дарки

А. Басс, сприйняв ряд положень своїх попередників, розділив поняття «агресія» і «ворожість» і визначив останню як «реакцію, розвиваючу негативні почуття і негативні оцінки людей і подій». Створюючи свій опитувальник, диференціює прояви агресії і ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили такі види реакцій:

1. **Фізична агресія** - використання фізичної сили проти іншої особи.
2. **Непряма агресія** - обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
3. **Роздратування** - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
4. **Негативізм** - опозиційна манера в поведінці, що виявляється від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
5. **Образа** - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.
6. **Підозрілість** - негативна реакція в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.
7. **Вербальна агресія** - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).
8. **Почуття провини** - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, робить зло, а також відчуваються їм докори сумління.

Опитувальник Басса - Дарки складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає «так» або «ні». Відповідно до інструкції він ставить знак «плюс», якщо згоден з твердженням, і знак «мінус», якщо не згоден.

ТЕКСТ ОПИТУВАЧА БАССА - ДАРКО

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді пліткують про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по - хорошому, я не виконаю.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути.
8. Коли мені траплялося обдурити кого - небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене кілька більш дружньо, ніж я очікував.

15. Я часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто - небудь першим вдарить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хто - то уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчять з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого - небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей задрять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх «клацнули по носі».
34. Я ніколи не буваю похмури від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хто - то виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до «сильним» виразам.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось - небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по - моєму, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по - справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряти чужинцям».
46. Якщо хто - небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого - небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що - небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.

55. Я б'юся не рідше ніж і не частіше, ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав ліпшу мені під руку річ і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки зі злості.
61. Коли я роблю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмю поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь - за дрібниць.
70. Мені рідко приходиться в голову, що люди намагаються розлютити або образити мене.
71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці я часто підвищую голос.
74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.
75. Я краще погоджусь з чим - або, ніж стану сперечатися.

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ

При складанні опитувальника автори користувалися наступними принципами:

- 1) питання може відноситися тільки до однієї форми агресії;
- 2) питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Відповіді оцінюються по восьми шкалах у такий спосіб:

- 1. **Фізична агресія:**
 - • да = 1, немає = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68;
 - • немає = 1, да = 0: 9 і 7.
- 2. **Непряма агресія:**
 - • да = 1, немає = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63;
 - • немає = 1, да = 0: 26, 49.
- 3. **Роздратування:**
 - • да = 1, немає = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;
 - • немає = 1, да = 0: 11, 35, 69.
- 4. **Негативізм:**
 - • да = 1, немає = 0: 4, 12, 20, 28;

- • немає = 1, да = 0: 36.
- 5. Образа: да = 1, немає = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.
- 6. Підозрілість:
 - • да = 1, немає = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;
 - • да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.
- 7. Вербальна агресія:
 - • да = 1, немає = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73;
 - • да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.
- 8. Почуття провини: да = 1, немає = 0: 5, 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає в себе 5 - ю і 6 - ю шкали, а індекс агресивності (прямий або мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7 - ю.

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 . Норма ворожості дорівнює 6, $5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О.М. Орел)

Девіація – відхилення від деякої норми. Термін використовується для позначення відхилень в поведінці, у відносинах та статистиці. В поведінці це звичайно відноситься до порушень або клінічних синдромів. В дослідженнях відносин відноситься взагалі до моделей зміни відносин. В статистиці цей термін позначає ступінь, в якому значення відрізняється від деякої зміни центральної тенденції, звичайно середнього статистичного. Призначення Пропонована методика діагностики схильності до девіантної поведінки (СДП) є стандартизованим тест-опитувальником, призначеним для вимірювання готовності (схильності) підлітків до реалізації різних форм девіантної поведінки.

Опитувальник є набором спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на вимірювання готовності (схильності) до реалізації окремих форм девіантної поведінки. Методика передбачає врахування і корекцію установки на соціально бажані відповіді випробовуваних. Шкали опитувальника діляться на змістовні та службову. Змістовні шкали спрямовані на вимірювання психологічного змісту комплексу пов'язаних між собою форм девіантної поведінки, тобто соціальних і особових установок, що стоять за цими поведінковими проявами. Службова шкала призначена для вимірювання схильності випробовуваного давати про себе соціально-схвалювану інформацію, оцінки достовірності результатів опитувальника в цілому, а також для корекції результатів за змістовними шкалами залежно від вираженості установки випробовуваного на соціально-бажані відповіді. Таким чином, методика включає два варіанти, що містять наступні набори шкал.

Інструкція Перед вами є низка тверджень. Вони торкаються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішіть, чи правильне дане твердження щодо Вас. Якщо правильне, то на бланку відповідей поряд із номером, відповідним твердженню, в квадратику під позначенням «так» поставте хрестик або галочку. Якщо воно неправильне, то поставте хрестик або галочку в квадратику під позначенням «ні». Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, яка все-таки більше відповідає вашій думці. Потім таким же чином відповідайте на всі пункти опитувальника. Якщо помилитеся, то закреслюйте помилкову відповідь і поставте ту, яку вважаєте потрібною.

Пам'ятайте, що ви виказуєте власну думку про себе зараз. Тут не може бути «поганих» або «добрих», «правильних» або «неправильних» відповідей.

Дуже довго не обдумуйте відповіді, важлива ваша перша реакція на зміст тверджень.

1. Я віддаю перевагу одягу неяскравих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в яких-небудь бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, зростає мамчиним синком і нічого не може добитися в житті.
6. Я б узявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таку сильну тривогу, що просто не можу всидіти на місці.
8. Іноді буває, що я трохи хвалюся.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі та боязкі люди виконують всі правила і закони.
12. Я віддав би перевагу роботі, пов'язаній зі змінами і подорожами.
13. Я завжди говорю тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збудливі і впливаючі на психіку речовини – це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то прагну не вдаватися до лайки.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.

Продовження: Овчарова Р.В. Технологии профессиональной деятельности практичного психолога образования: [учебн. пособие для студ. спец. вузов]. / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера»: ООО «Юрайт-М», 2001. – С.255-261

Обробка результатів Ключі для підрахунку первинних «сирих балів»

1. Шкала установки на соціально-бажані відповіді: 2 (ні), 4 (ні), 6 (ні), 13 (так), 21 (ні), 23 (ні), 30 (так), 32 (так), 33 (ні), 38 (ні), 47 (ні), 54 (ні), 79 (ні), 83 (ні), 87 (ні).
2. Шкала схильності до порушення норм і правил: 1 (ні), 10 (ні), 11 (так), 22 (так), 34 (так), 41 (так), 44 (так), 50 (так), 53 (так), 55 (ні), 59 (так), 61 (ні), 80 (так), 86 (ні), 88 (так), 91 (так), 93 (ні).
3. Шкала схильності до адиктивної поведінки: 14 (так), 18 (так), 22 (так), 26 (так), 27 (так), 31 (так), 34 (так), 35 (так), 43 (так), 46 (так), 59 (так), 60 (так), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 81 (так), 91 (так), 95 (ні).

4. Шкала схильності до самоушкоджувальної і саморуйнуючої поведінки: 3 (так), 6 (так), 9 (так), 12 (так), 16 (так), 24 (ні), 27 (так), 28 (так), 37 (так), 39 (так), 51 (так), 52 (так), 58 (так), 68 (так), 73 (так), 76 (ні), 90 (так), 91 (так), 92 (так), 96 (так), 98 (так).

5. Шкала схильності до агресії і насильства: 3 (так), 5 (так), 15 (ні), 16 (так), 17 (так), 17 (так), 25 (так), 37 (так), 40 (ні), 42 (так), 45 (так), 48 (так), 49 (так), 51 (так), 65 (так), 66 (так), 70 (так), 71 (так), 72 (так), 75 (ні), 77 (так), 82 (ні), 89 (так), 94 (так), 97 (так).

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій: 7 (так), 19 (так), 20 (так), 29 (ні), 36 (так), 49 (так), 56 (так), 57 (так), 69 (так), 70 (так), 71 (так), 78 (так), 84 (так), 39 (так), 94 (так).

7. Шкала схильності до деліквентної поведінки: 18 (так), 26 (так), -31 (так), 34 (так), 35 (так), 42 (так), 43 (так), 44 (так), 48 (так), 52 (так), 55 (ні), 61 (ні), 62 (так), 63 (так), 64 (так), 67 (так), 74 (так), 86 (ні), 91 (так), 94 (так).

Далі робиться підрахунок первинних («сирих») балів і їх переведення в стандартні Тбали. Кожній відповіді при відповідності з ключем присвоюється один бал. Потім по кожній шкалі підраховується первинний сумарний бал, який потім при необхідності піддається корекції у зв'язку з дією чинника спеціальної бажаності відповідно до процедури, описаної вище. Потім проводиться переведення «сирих балів» в стандартні Т-бали. В тому випадку, якщо у користувача є набрані ним спеціалізовані тестові норми, то переведення в стандартні Т-бали проводиться за формулою

**Рекомендації практичним психологам і педагогам щодо корекції
акцентуацій характеру у підлітків**

Назва акцентуації	Характеристика	Психолого-педагогічна корекція	
		Навчальна діяльність	Позакласна робота (виховні впливи)
Гіпертимний тип	Люди з гіпертимним типом завжди мають оптимістичний погляд на життя і майже завжди характеризуються високою активністю та жагою до діяльності. Якщо тенденція незначна, на перший план виходять позитивні риси: гарний настрій, висока контактність, товариськість, впевненість, активність, жага до вражень, активне прагнення до розваг, прагнення до лідерства, організаторські здібності. Однак, якщо акцент занадто сильний, позитивний прогноз знімається. Виявляються такі	Якщо стоїть завдання виконати подібні завдання, заохочуйте пошук альтернативних способів вирішення, які виходять за межі звичних підходів. Важливо чергувати різні типи активності, стимулюючи різносторонній розвиток. Пропонуйте завдання для самостійного виконання, враховуючи інтелектуальні можливості дитини. Сприяйте розвитку навичок планування та систематизації, залучаючи підлітків до виконання відповідних завдань. Забезпечуйте чіткість і послідовність у навчальному процесі, поступово ускладнюючи завдання. Давайте обґрунтовані та спокійні оцінки результатів їхньої	Займатися організацією колективної творчої діяльності у сферах, що відповідають власним інтересам, а також інтересам групи чи команди (наприклад, як керівник проєкту або представник учнівського самоврядування). Розвивати навички самоуправління, самодисципліни, уміння враховувати думки інших, проявляти ввічливість, тактовність, а також дотримуватися даних обіцянок.

	<p>дезадаптивні якості, як легковажність, відсутність етики і почуття обов'язку, дратівливість у колі друзів і близьких, схильність до азартних ігор, втеч, раннього статевого життя і вживання алкоголю.</p>	<p>діяльності. Підтримуйте прагнення підлітків до організаційної та лідерської активності в класному середовищі.</p>	
<p>Циклоїдний тип</p>	<p>Цей тип часто з'являється в пізньому підлітковому та юнацькому віці. Він характеризується періодичними коливаннями настрою і життєвого тону (з фазами тривалістю від кількох днів до кількох місяців). Періоди циклічних підйомів характерні для буйного типу, за винятком незворушності і безкомпромисності. Вони товариські, мають хобі і займаються цікавою діяльністю в групах. У період зниженої активності контактність різко знижується, вони</p>	<p>Учителі повинні приділяти особливу увагу підліткам, які перебувають у субдепресивній фазі депресії. Для цього варто створювати дружню та підтримуючу атмосферу в класі, уникати критичних зауважень і звинувачень, натомість віддавати перевагу заохоченням. Важливо забезпечити помірний індивідуальний темп роботи з достатнім часом на обдумування завдань, а також сприяти груповій роботі з однолітками, які мають подібні навчальні здібності. Варто уникати конкуренції у класі, підтримувати самостійну роботу на всіх етапах уроку і</p>	<p>Фахівець у сфері освіти, який входить до складу редколегії шкільної газети. На початковому етапі діяльності виступає організатором колективних творчих проєктів, тоді як учасники долучаються на завершальних етапах, виконуючи завдання в рамках своїх інтересів. Основна мета — формування навичок самоконтролю та самодисципліни, розвиток здатності з оптимізмом ставитися до тимчасових труднощів і знаходити цікаві заняття навіть у моменти</p>

	стають тихими і песимістичними, їх турбують галасливі однолітки, але в конфлікти вступають рідко. Вони можуть відмовитися від хобі, стати песимістичними, уникати однолітків, втратити апетит, страждати від нічного безсоння і денної сонливості.	дозволяти підліткам самостійно визначати темп і дистанцію свого індивідуального навчального маршруту	зниження активності.
Лабільний тип	Характерними рисами цього типу є різкі перепади настрою, які легко і швидко змінюються залежно від ситуації. Швидкість зміни настрою має глибину, переходячи від оптимістичного настрою до темної зневіри, від радості до смутку зі сльозами на очах. Глибину можна побачити у виразі обличчя, пізній активності, щасті, працездатності та спілкуванні. Однак бувають і періоди гарного настрою, під час яких вони товариські, легко адаптуються до	Проводьте заняття в спокійній і доброзичливій атмосфері, сприяючи емоційному комфорту молоді з нестійкими рисами характеру. Для цього важливо підкреслювати їхні зусилля через позитивне визнання, підтримуючий погляд та доброзичливі дотики. Навчальні завдання слід подавати у формі прохань, додаючи впевненість у тому, що вони зможуть впоратися. Вибір змісту завдань рекомендовано ретельно підлаштовувати до індивідуальних потреб кожного учня.	Сумлінно ставиться до всіх завдань, доручених значущими дорослими, особливо ретельно виконує індивідуальні обов'язки, пов'язані з доглядом, збереженням та організацією (наприклад, полив рослин чи ведення щоденника). Самостійно організовує діяльність, пов'язану зі спілкуванням, та активно долучається до вирішення питань у сферах своїх інтересів. У

	<p>нового, чутливі до прохань про допомогу і здатні переживати проблеми сім'ї та друзів як свої власні. Вони також мають добре розвинену інтуїцію, легко сприймають ставлення до них інших людей і адекватно реагують на нього.</p>	<p>Під час групової роботи в класі важливо уникати розподілу, який може ослабити зв'язок між нестабільними підлітками та їхніми друзями. Також не варто створювати групи з однолітків, які явно мають більші академічні або психологічні переваги й схильність до домінування. Оцінюйте результати діяльності максимально об'єктивно, з акцентом на позитивних аспектах та прогресі кожного учасника...</p>	<p>вихованні акцентується увага на розвитку навичок емоційної саморегуляції, вмінні долати труднощі, правильно реагувати на почуття образи та раціонально розподіляти власні ресурси й зусилля.</p>
<p>Астено-невротичний тип</p>	<p>Підвищена втомлюваність, особливо під час розумової праці, з'являється протягом усього підліткового періоду. Втома може супроводжуватися короткочасними емоційними спалахами (дратівливість, гнів, сльози). Характерною рисою є схильність до іпохондрії. Підліток дуже уважно</p>	<p>Дружній та підтримуючий (фасилітативний) підхід у взаємодії з молоддю передбачає використання періодів підвищеної активності для проведення активної виховної роботи. Оптимальними для цього є другий або третій урок, а також початок тижня чи певних етапів навчального періоду, як-от початок і середина чверті. Важливо забезпечити ретельну підготовку</p>	<p>Інтенсивна взаємодія з однолітками здійснюється у форматі, де немає потреби в організації чи керуванні процесом. Така взаємодія позбавлена тривалих зобов'язань і не стає виснажливою для людини з ослабленим психологічним чи фізичним станом. Це стосується</p>

	<p>прислухається до своїх фізичних відчуттів, охоче звертається до лікарів, лягає спати і проходить аналізи та обстеження. Психофізіологічний стан при космічному неврозі характеризується особливою циклічністю протягом дня, тижня або чверті. Найбільша напруженість (підйом) припадає на початок 2-3-го уроку, початок навчального тижня і початок чверті. Це час року, коли успіх є найбільш вірогідним. Цей тип молоді дуже амбівалентний: з одного боку, вони вважають себе вразливими, а з іншого - думають, що їм все під силу.</p>	<p>молоді до завдань, а діяльність організовувати у їхньому індивідуальному темпі, щоб уникнути надмірного навантаження. Необхідно передбачити час для підготовки до занять і уникати ситуацій, коли виникають незаплановані запитання чи завдання. Особливо ефективними є гіпотетичні завдання, де немає однозначно правильних чи неправильних відповідей, що сприяє розвитку творчого мислення. Якщо завдання складне, його доцільно розбивати на окремі етапи, кожен із яких супроводжується аналізом і підтримкою з боку педагога. Не варто допускати прямого негативного порівняння з успішнішими однокласниками. Натомість краще оцінювати досягнення індивідуально, базуючись на фактичних результатах і роблячи</p>	<p>учасників та організаторів заходів у сферах інтересів, які не передбачають жорсткої конкуренції. У процесі виховання важливими аспектами є: раціональне планування власної діяльності (зокрема, уникнення накопичення невиконаних завдань), розвиток самоконтролю в поведінці, вміння самостійно регулювати психофізичний стан та набуття ефективних комунікативних навичок.</p>
--	--	---	---

		акцент на позитивних аспектах прогресу учня.	
Сенситивний тип	Цей тип формується значно пізніше (до 15-19 років), але його попередні характеристики чітко простежуються в ранньому віці. Сенситивні підлітки дуже вразливі. Згодом додається почуття неповноцінності. Зазвичай вони дуже працьовиті, ввічливі та дисципліновані, але бояться тестів, іспитів та публічних відповідей (на публіці вони зазвичай відповідають гірше, ніж вміють). Ці молоді люди зазвичай характеризуються природною внутрішньою і зовнішньою культурою та естетичним почуттям. Вони альтруїстичні та турботливі, здатні радіти успіхам інших, а їхнє почуття обов'язку доповнюється	Створіть у класі середовище, яке сприятиме взаємній повазі та ввічливому спілкуванню. Старайтесь уникати несподіваних запитань для чутливих молодих людей під час занять. Якщо можливо, надавайте відповіді безпосередньо з місця або пропонуйте індивідуальні письмові завдання. Уникайте залучення таких учнів до навчальних активностей, що передбачають змагання чи порівняння. Під час організації групової роботи враховуйте побажання чутливих учнів і переконуйтеся, що їх не об'єднують із однокласниками, які можуть бути домінуючими чи проявляти неповагу й висміювання. Оцінюючи результати навчальної діяльності, акцентуйте увагу на досягненнях і	Чутлива молодь часто має високо розвинене почуття обов'язку. Особливо, коли мова йде про довгострокові завдання, їх ефективніше виконувати в групі з однолітками, які поділяють ті ж інтереси та захоплення. Таке оточення сприяє кращій взаємодії та підтримці, адже ці люди можуть стати не лише товаришами по задачах, а й близькими друзями. Варто також брати участь у групових творчих заходах, які відповідають інтересам молоді, адже вони допомагають поглибити зв'язки з іншими та розвивати спільні ідеї. У процесі навчання важливим є розвиток умінь

	<p>працьовитістю. Контактність нижче середнього, вони доброзичливі, ввічливі, спілкуються тактовно. Рідко вступають у конфлікти, тримають свої образи при собі і віддають перевагу пасивній ролі в іграх та інших видах діяльності.</p>	<p>спокійно висвітлюйте загальні результати. Недоліки слід обговорювати виключно в індивідуальному форматі, зберігаючи конструктивний і підтримуючий тон.</p>	<p>будувати стосунки з однокласниками з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей. До того ж важливо працювати над подоланням сором'язливості та навчатися приймати й прощати незначні недоліки інших.</p>
<p>Тривожно-педантичний тип</p>	<p>Основна риса цього типу акцентуації - невпевненість у собі, постійний страх за себе і близьких футуристичного характеру. Часто з'являється симбіотична прив'язаність до матері та інших родичів (несвідомий пошук захисту). Всі інші риси цього типу мають компенсаторний характер (запобігання неминучого нещастя). Підлітки цього типу дуже обережні, сумлінні, навіть педантичні, раціональні та скрупульозні. Водночас вони</p>	<p>Створіть комфортну та спокійну атмосферу в класі, яка сприятиме зміцненню впевненості учнів у досягненні навчальних цілей. Працюючи з тривожними або надмірно педантичними підлітками, важливо забезпечити їм достатньо часу для обдумування і підготовки до виконання завдань, щоб уникнути стресу через несподівані запитання. Не варто вимагати від них негайних відповідей на щойно вивчений матеріал; краще дати можливість переглянути виконану роботу перед відповіддю. Заохочуйте їх</p>	<p>Завдання повинні бути чітко визначеними, реалістичними та орієнтованими на створення ситуацій успіху, які сприятимуть формуванню самоповаги. Для підлітків із тривожністю або схильністю до педантизму важливо надавати підтримку в процесі підготовки та виконання доручень. Варто уникати завдань, що потребують надмірної рішучості, відповідальності або прояву ініціативи. У виховному процесі слід акцентувати</p>

	<p>нерішучі і сумніваються в ситуаціях, коли необхідно прийняти рішення (настільки, що не можуть його прийняти). Як наслідок, вони негнучкі у своїй поведінці, замкнуті та менш емоційні. Нерішучість у справах часто компенсують рішучими рішеннями. Часто страждають від різних нав'язливих ідей.</p>	<p>самостійно знаходити шляхи подолання труднощів у навчанні, а за необхідності пропонуйте додаткові індивідуальні сесії. Крім того, важливо підтримувати доброзичливий підхід до оцінювання, хвалити зусилля й досягнення учнів, допомагаючи їм повірити у свої сили. Водночас слід контролювати, щоб вони відповідально виконували свої обов'язки і не використовували особливості свого стану для уникнення роботи.</p>	<p>увагу на розвитку здатності налаштовуватися на успіх, використовуючи різні техніки, наприклад, візуалізацію, мистецтво уявлення успішних ситуацій чи методи арт-терапії. Важливо також навчати розрізняти пріоритети, виділяючи головне і другорядне.</p>
<p>Інтровертований тип</p>	<p>Найхарактернішими рисами цього типу молоді є замкнутість, відокремленість від інших та емоційна холодність, які хоч і не забарвлені негативом, але роблять молодих людей важко зрозумілими для оточуючих. Бажання формувати близькі стосунки часто відсутнє, що ускладнює формування</p>	<p>По-перше, чітко визначення цілей та мотивів навчальної діяльності, у поєднанні із сумлінністю та старанністю інтровертних учнів, майже завжди сприяє їхній активній участі в освітньому процесі. Проте у випадках, коли такі підлітки не отримують конкретно окреслених цілей, це часто стає причиною їхньої пасивності на уроках.</p>	<p>Інтровертовані підлітки зазвичай добре справляються із завданнями, які можна виконувати самостійно, і не схильні одразу їх відкидати. Водночас важливим є залучення таких підлітків до діяльності, яка потребує взаємодії з іншими. При цьому слід враховувати їхні</p>

	<p>дружніх стосунків. Такі підлітки дуже часто зосереджені на ідеї вдосконалення в одній сфері і намагаються все вирішити самостійно. Вони діють незалежно і не залежать від думки інших, але при цьому не є небезпечними або нерозсудливими. Сумлінно і ретельно ставляться до роботи, надають перевагу особистим справам. Відсутній інтерес до протилежної статі (хоча насправді сексуальний потяг часто досить сильний). Міміка і жестикуляція бідні.</p>	<p>Для вчителя важливо мати у своєму арсеналі інструменти, які допоможуть швидко залучити підлітків, занурених у «самозаглиблення», назад до навчального процесу. Це можуть бути вербальні, візуальні чи тактильні стимули, запитання, завдання або навіть елементи поетапного контролю їхньої роботи.</p>	<p>вподобання, інтереси та бажання, щоб створити комфортні умови для спільної роботи. Особливу увагу варто приділяти участі в колективних проєктах, які відповідають їхнім інтересам, а також сприяють розвитку та реалізації комунікативних потреб. Освіченість у цьому контексті передбачає здатність виражати свої почуття, розуміти емоційні стани інших людей і розвивати навички ефективного спілкування..</p>
<p>Збудливий тип</p>	<p>В основі особливостей збудливого типу лежить дисбаланс між збудженням і гальмуванням нейронних процесів. Типовий стан людини з збудливим типом - дисфорія, пригнічений стан</p>	<p>Сприяння контролю та ефективному управлінню навчальною діяльністю, а також організація пізнавального процесу учнів. Формування навичок самоконтролю та вміння уважно слухати як вчителів, так і однокласників. Забезпечення умов</p>	<p>Завдання енергійних підлітків мають відповідати їхнім потребам у самовираженні, прагненню до досягнень, точності, а також бажанню керувати й розпоряджатися ресурсами чи ідеями. Вони</p>

	<p>похмурої агресії до всього, що її оточує. У такому стані збудливий підліток стає підозрілим, загальмованим та інтелектуально ригідним. При цьому підлітки в стані дисфорії завжди емоційно нестримані і схильні до невмотивованої жорстокості по відношенню до слабких.</p> <p>Збудливі підлітки педантичні, егоїстичні та азартні. Вони прагнуть влади над іншими та гедоністичних задовольень. Під впливом потягу, гніву і збудження вони можуть втрачати контроль над своєю поведінкою..</p>	<p>для досягнення хороших результатів у навчанні шляхом поетапного виконання завдань із поступовим підвищенням їх складності, з наданням достатнього часу для опанування матеріалу. Важливо обґрунтовувати виставлені оцінки, щоб учень розумів їхню справедливність. За необхідності варто заохочувати практику письмового спілкування у випадках, коли усна форма недостатньо розвинена.</p> <p>Під час навчального процесу не слід проводити заняття в роздратованому чи агресивному настрої, особливо якщо це спрямовано на конкретного учня. У таких випадках краще забезпечити спокійну та підтримуючу атмосферу. Також важливо не допускати впливу збуджених учнів на слабших однолітків: слід проактивно відволікати таких дітей або попереджати подібні ситуації.</p>	<p>виступають ініціаторами та активними учасниками спільних творчих проєктів, які відповідають їхнім інтересам. У вихованні важливо формувати такі якості, як навички самоконтролю, витримка, здатність відмовлятися від нерозумних бажань, що можуть нашкодити самому собі чи оточуючим, а також уміння глибше розуміти почуття й потреби інших.</p>
--	--	--	---

<p>Демонстративний тип</p>	<p>Виражений егоцентризм, бажання завжди бути в центрі уваги і прагнення справити «враження». Коли ці домінуючі установки підкріплені загальними або специфічними здібностями, можлива високопродуктивна творча діяльність. За відсутності таких здібностей розвиток демонстратора часто йде за типовим історичним сценарієм - привертання уваги і мотивування симпатії, здивування і навіть ворожості з боку оточуючих. Водночас за демонстративною поведінкою зазвичай стоїть реалістичне бажання отримати різноманітні вигоди та маніпулювати іншими. Демонстраторам притаманна комунікабельність, добре розвинена</p>	<p>У подібних ситуаціях слід починати навчання з доступних завдань, які забезпечують гарантований успіх, поступово переходячи до більш складних викликів. Важливо заохочувати зусилля, спрямовані на вирішення складних задач, і підтримувати високу інтенсивність навчального процесу. При цьому корисно надавати об'єктивний зворотний зв'язок щодо результатів та створювати умови, що сприяють формуванню адекватної самооцінки.</p>	<p>Завдання активних підлітків мають враховувати їхнє прагнення до лідерства, бажання діяти чітко та цілеспрямовано, а також потребу у володінні й управлінні чимось важливим. Вони виступають ініціаторами та учасниками колективних творчих проєктів, що відповідають їхнім захопленням і інтересам. У процесі виховання акцент варто зробити на розвиток самоконтролю, здатності відмовлятися від необдуманих бажань, які можуть зашкодити як їм самим, так і оточуючим, а також на вмінні співпереживати та розуміти інших людей.</p>
----------------------------	---	--	---

	інтуїція та високий ступінь пристосованості до інших людей.		
Нестійкий тип	<p>Основною характеристикою цього типу є патологічно слабка воля, що особливо проявляється у навчанні, роботі, виконанні обов'язків, а також у вимогах родичів, старших і вчителів. Нестійкі підлітки, як правило, невпевнені в собі, нерішучі, безініціативні, схильні до випадкових впливів і залежні від своїх лідерів. Нестабільні підлітки не наполегливі в пошуках розваг. Вони схильні плисти за течією, приєднуватися до більш активної молоді, вживати алкоголь і наркотики. Мають неадекватну самооцінку (відсутність самоаналізу та здатності оцінювати власну поведінку). Не мають складних мотивів поведінки, байдужі до</p>	<p>Для ефективного проведення уроку вчителі мають ретельно розуміти своїх учнів, особливо тих, які проявляють нестабільну поведінку. Це дозволяє успішно реалізовувати три ключові аспекти управлінської діяльності: організацію початку уроку (перевірка домашніх завдань, підготовка до роботи), контроль під час виконання завдань та забезпечення максимальної результативності навчального процесу. До таких дій належить поділ складного матеріалу на доступні частини та поступове його опрацювання відповідно до засвоєння учнями; створення сприятливої атмосфери у класі для підтримки концентрації; виділення часу для виправлення помилок; а також оцінка не лише</p>	<p>Виклики, які трапляються у нестабільних підлітків, можуть бути різноманітними, проте важливо, щоб вони залишалися зрозумілими, нетривалими, і здійснювалися під наглядом та з підтримкою дорослих. Особливу увагу слід приділяти уважній організації їхнього дозвілля. Освіта ж має допомагати планувати життєвий шлях, долати індивідуальні труднощі та аналізувати нові бажання, враховуючи їхні потенційні переваги чи негативний вплив як для себе, так і для оточуючих.</p>

	майбутнього, сугестивні та ситуативні злочинці.	результатів, але й зусиль і старань, які були докладені.	
--	--	--	--